

הרב צוריאל חלמיש המאבק נגד הרב משה פיינשטיין – חלק ראשון

- מבוא
- א – הקדמה: טיפולי פוריות בפסיקת הרב פיינשטיין
- הרב פיינשטיין, הרב אמסל, ו'המאור'
- סבב ראשון של מאבק נגד הרב פיינשטיין
- ב – מאבקו של הרבי מסאטמר נגד היתרו ומעמדו של הרב פיינשטיין
- נסיבות פרסום המאמר של הרבי מסאטמר
- מחלוקות נוספות בין הרב פיינשטיין לרבי מסאטמר
- שורשי המאבק של הרבי מסאטמר
- ג – השתתפות רבנים נוספים במאבק נגד הרב פיינשטיין
- חמישה רבנים בגיליון אחד
- שלושה רבנים בגיליון שני
- ד – רשימת ההיתרים החריגים של הרב פיינשטיין
- פרסום הרשימה כמענה לרב אפרים גרינבלט
- ההיתרים החריגים של הרב פיינשטיין
- מאפייני רשימת ההיתרים החריגים
- ה – מעשי הקנאים נגד הרב פיינשטיין
- התרחקותו של הרב פיינשטיין מן המחלוקת
- הטרדות טלפוניות, פרסום פשקווילים, איומי פצצה, שריפת אגרות משה ועוד
- הודעה על פטירתו והזמנת רכב לוויות לביתו
- עמידתו האיתנה של הרב פיינשטיין

לפני כשישים שנה נאבקו אישים שונים נגד הכרעותיו ההלכתיות ומעמדו הציבורי של הרב משה פיינשטיין בחזית המחלוקת הותקף ההיתר שהעניק להזרעה מלאכותית מתורם נוכרי, וכן שורה של הכרעות הלכתיות שפרסם בספרי אגרות משה, אולם שורש המאבק נסוב נגד השפעתו ההולכת וגוברת על יהדות ארצות הברית לצד מחלוקת לשם שמיים, מעשים אשר לא ייעשו בוצעו בידי אנשי ריב ומדון החלק הראשון של מאמר על הפרשה מאת הרב צוריאל חלמיש מתפרסם בגיליון בארות זה, והחלק השני יתפרסם אי"ה בגיליון הבא

הרב צוריאל חלמיש

המאבק נגד הרב משה פיינשטיין -

חלק ראשון

פתח דבר

"כתחילה, לא הייתה מחלוקת בישראל" (תוספתא חגיגה ב). המחלוקות הראשונות בהלכה התגבשו כבר בימי ראשוני התנאים, הזוגות, הלל ושמיאי ובתיהם. מאז ועד ביאת גואל צדק, נראה שיסוד תורה שבעל פה נמשך מן המחלוקת בין שני צדדים בבירור דברי התורה, "איש פלוני אוסר ואיש פלוני מתיר" (תוספתא סוטה ז), "הללו אומרים הלכה כמותנו, והללו אומרים הלכה כמותנו" (עירובין יג, ב), "לפי שאין פרצופותיהן דומין זה לזה, ואין דעתן דומות זו לזו" (תוספתא ברכות ו). וזו היא ברכתנו: "כל הדברים נתנו מרועה אחד. כולם א-ל אחד בראן, פרנס אחד נתנו, ריבון כל המעשים ברוך הוא אמרן" (תוספתא שם), וכדברי חכמים: "יצאה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי א-לוהים חיים, והלכה כבית הלל... מפני שנחין ועלובין היו" (עירובין שם). קשה לגדר את המחלוקות בהלכה ובהדרכת הכלל. חלק מהן נערכו בשובה ונחת וחלק באש להבה. חלקן נגעו בסוגיות נקודתיות וחלק גם בנתיבי החשיבה והמחשבה. חלקן הקיפו את העולם היהודי במשך שנים רבות, וחלק נגעו לקהילות מסוימות או לרבנים בלבד. בחלקן היה מעורב השלטון הנוכרי. בחלק מהן הצדדים נפגעו מאוד נפשית, תורנית, ואף בריאותית וממונית. בחלק מהן הוקעו צדדים במחלוקת כבורים ועמי הארץ, ואף כמי שיצאו מגדר שלומי אמוני ישראל. חלק מהן מעוררות צער ומרירות עד היום הזה, ואת חלקן ניתן להכיל. בחלק מהן הגיעו בדור מן הדורות להכרעה או לפחות לשביתה מן המחלוקת, ובחלקן הפולמוס נמשך והולך עד שיבוא אליהו.

לפניכם סקירה של מחלוקת שיסודה נעוץ בבית המדרש: המחלוקת נגד הרב משה פיינשטיין, פסיקותיו, היתריו ומעמדו הכללי. מחלוקת זו הוצגה תחילה כנסובה על עניין אחד, אולם יסודה במחלוקת כללית נגד הרב פיינשטיין על דרך הפסיקה, ועל משקלם של פוסקי הלכה מסוימים ומנהגי קהילות מסוימות. יש שטענו שיסוד המחלוקת היה פוליטי גרידא. מחלוקת זו התגלגלה בתוך זמן קצר למאבק של ממש כנגד הרב פיינשטיין, שנעשו בו מעשים אשר לא ייעשו. המחלוקת השפיעה על נפשו של הרב פיינשטיין ונראה שגרמה לו לחזור בו מיישום פסק הלכה.

המאמר שלפניכם סוקר את הפרשה מתחילתה ועד שקיעתה. בשל אורכו חילקנו אותו לשני חלקים בהיקף דומה. החלק הראשון מתפרסם בגיליון בארות זה, והחלק השני יתפרסם בע"ה בגיליון בארות הבא. מטבע הדברים ישנן הפניות פנימיות רבות מהחלק הראשון אל השני.

א – הקדמה: טיפולי פוריות בפסיקת הרב פיינשטיין

דיונים הלכתיים על הזרעה מלאכותית החלו לפני למעלה ממאה שנה, אולם התפתחו ונעשו מעשיים בעיקר בשנות התש"י (שנות ה-50 של המאה הקודמת). באותה תקופה פירסם הרב משה פיינשטיין ארבע תשובות הלכתיות שעוררו פולמוס רבני גדול ולצדו מאבק ציבורי חריף.

בשנת תשכ"א (1961) פרסם הרב פיינשטיין בכרך השלישי של שו"ת אגרות משה שתי תשובות על הזרעה מלאכותית. אחת מיום א' בניסן תשי"ט לרב יעקב המניק (אה"ע א, עא),¹ ושנייה מיום ל' בשבט תשכ"א לר' ברוך גראס (שם, י). בשנת תשכ"ד (1964) פירסם בכרך הרביעי של הסדרה שתי תשובות נוספות. אחת מיום כ' באב תשכ"א אל הרב יעקב הכהן זלצר, רבה של קהילת "עדת ישורון" ביוהנסבורג (אה"ע ב, יח), ושנייה מיום כ"ב בסיוון תשכ"ב אל ר' משה חיים אפרים בלון (שם, יא).²

תמצית הכרעתו היא שכאשר בני הזוג סובלים מבעיות פוריות, ניתן לבצע הזרעה מזרע הבעל (AIH). אף שאין בכך משום הוצאת זרע לבטלה, יש לעשות זאת ללא מגע או כלים רפואיים, אלא באמצעים אחרים. על גבי זה, בדיעבד, אישה שקיבלה את זרעו של תורם זר (AID) לא יהודי, הוולד יהודי ומותר לכהונה, והאישה לא אסורה לבעלה (ההנחה היא שרוב תורמי הזרע בארה"ב הם נוכרים). ובשעת דחק גדולה וצער גדול של בני זוג, אפשר להתיר גם לכתחילה הזרעה מתורם זר נוכרי ליהודייה נשואה (להלן בחלק השני של המאמר נראה שלימים הבהיר שאין ליישם את ההיתר).

יסוד ההיתר הוא קביעת הרב פיינשטיין שממזרות ואיסור בעילה לזר הן רק

1. כארבע שנים לפני פטירתו רואיין הרב המניק (תרפ"ז-תשפ"ב) על קורות חייו. בין השאר סיפר על נסיבות התשובה הממוענת אליו, אולם נפתחת במילים "בדבר מה שנשאלתי מרעיותי הרבנית הכבודה מרת חנה תחי", עבור אשה אחת שנתביישה לשאל מכתר"ה". כך נאמר בכתבה: "אחת מהתשובות המפורסמות ביותר של רבי משה נכתבו לרב המניק, וכך היה המעשה: אשה מהקהילה שלנו פנתה לאשתי עם שאלה חמורה ביותר. אשתי התקשרה לרבי משה וסיפרה לו את הבעיה. רבי משה אמר לה: 'אני רואה שאת יודעת מה את מדברת, אז תכתבי לי את השאלה בכתב ואני אשיב'. היא כתבה ורבי משה כתב על שאלה זו את התשובה המפורסמת שלו בעבורי, ואמר לה: 'אלו עניינים שאת לא תביני, ובעלך יסביר לך'. היו מהקנאים שתקפו אותו על תשובה זו ואמרו ל"ק הרבי מסאטמר שהם הולכים לרבי משה למחות. אמר להם הרבי: 'ומה תעשו אם ידבר איתכם בלימוד'..." (מוסף שבת של יתד נאמן, ו' באלול תשע"ח, עמ' 18-19).

2. על נסיבות ההתכתבות עמו ראו להלן בחלק השני, 'חיבורים ואישים נוספים נגד הרב פיינשטיין'. על התשובות המאוחרות בסוגייה ראו להלן שם, 'כיצד התייחס הרב פיינשטיין להיתר ההזרעה'.

בדרך של ביאה. בתשובתו המרכזית (אה"ע א, עא) ביאר תחילה, שהזרקה של קצת מזרע הבעל עם זרע של איש אחר, "הוא רק ענין רמאות להשקיט רוח בעל האשה, שיחשוב שהולד הוא גם מזרע שלו והוא אביו, אבל באמת אינו כלום", כך שהשאלה נותרה רק לגבי זרע מאיש אחר. וביאר שאסור לאישה להתעבר מזרע יהודי אחר, על אף שלא הייתה ביאה אסורה והוולד כשר, שכך למדנו מדברי רבנו פרץ (מובא בט"ז יו"ד קצה, ז), שצריכה אישה להיזהר מלשכב על סדינים ששכב עליהם איש אחר, "פן תתעבר משכבת זרע של אחר", והטעם הוא שבא הבן הנולד יישא את אחותו מאביו (כפי שביאר בבית שמואל א, י). אם כן, לפי זה, "יש להתיר בזרע של נכרי, שכיון שהולד יהיה ישראל כיון שאמו ישראלית, אין לחוש לכלום, דאין לו יחוס להאב הנכרי". ולכן יש להתיר בשעת הדחק גדול ומצטערים מאד בהשתוקקם לולד, לזרוק להאשה במעיה זרע של נכרי דוקא". וביאר שהאישה צריכה לקבל רשות מבעלה לבצע זאת. והוסיף ודחה את הטענה שיש בהזרעה כיעור והפקרות: "הם דברים בעלמא, שאין זה שייכות לזנות כלל, והאיסור הוא מצד שמא ישא אחותו מאביו". בתשובה נוספת (שם א, י) ביאר שהרצון להוליד ילדים הוא טבעי וחזק, ו"ידוע גם מהאמהות הקדושות שרצו להוליד, וכל נשי דעלמא כן", ולכן גם פעולות כאלו מקובלות וסבירות.³

הכרעות אלה עוררו מאבק נגד הרב פיינשטיין שהתעצם החל משלהי שנת תשכ"ד. תשובות רבות ומאמרים רבים נכתבו על פולמוס ההזרעה, רובם עסקו במישרין בשיטתו. מאמר זה יעסוק בסיפורה של הפרשה מנקודת מבט היסטורית – המאבק נגד ההיתר העקרוני לקבל תרומת זרע מנוכרי, שהתרחב והעמיק למאבק כללי נגד מעמדו ועצמאותו של הרב פיינשטיין כפוסק גדול.⁴

3. לבירור רחב של עמדת הרב פיינשטיין, ראו בספרו של הרב ד"ר הראל גורדין, הרב משה פיינשטיין: הנהגה הלכתית בעולם משתנה, מכללת הרצוג תשע"ז, עמ' 286-293.

4. הבולט בין אלו שעסקו בהיבט ההיסטורי של הפרשה הוא הרב ד"ר אברהם אורן ב"אחרית דבר" של הדוקטורט שלו ('צמיחתו של פוסק בעתות משבר', אוניברסיטת תל אביב תשפ"ו, עמ' 311-322). כן סקרו חלקים מכרוניקת האירועים הרבנים הדוקטורים ברוך פינקלשטיין (מאפייני פסיקה של הרב משה פיינשטיין לאור פסקיו בשאלות לגבי פוריות, מניעת היריון והפלה, בר-אילן תשס"ו, בעיקר ב'נספח: השלמה לעניין הפולמוס אודות הפסק של הרב פיינשטיין בעניין הזרעה מלאכותית'), הראל גורדין (בספרו הנזכר), שאול קלכהיים (פסיקתו של הרב משה פיינשטיין: דרכי פסיקה בספרו אגרות משה, אפרת תשפ"ו) ועוד. מאמר זה יסקור את האירועים בהרחבה וכמכלול.

כמו כן, הרב אליעזר מלמד פרסם בתמוז תשפ"ב שלושה טורים בעיתון 'בשבע' על הפרשה: 'עמידה על ההיתר של הרב משה פיינשטיין', 'המחלוקת על הרב פיינשטיין בעקבות היתריו', 'דרכי הפעולה של הקנאים וההפשרה שקיבל הרב פיינשטיין'. בעבודתי במכון הר ברכה זכיתי לסייע בתחקיר המקדים לכתיבת המאמרים.

הרב פיינשטיין, הרב אמסל, ו'המאור'

המאבק נגד הרב פיינשטיין נעשה פומבי לראשונה בתמוז תשכ"ב (קיץ 1962). הרב משה פיינשטיין (תרנ"ה-תשמ"ו) היה באותה עת כבן 67, התגורר בניו יורק כחצי יובל, נודע כאחד מגדולי הפוסקים, ורבים ראו בו גדול הדור. בנוסף היה נשיא 'אגודת ישראל' בארצות הברית ומראשי 'אגודת הרבנים', ושימש כראש ישיבת 'תפארת ירושלים' במנהטן. עד אותה שנה הוציא לאור שלושה כרכים של שו"ת אגרות משה, ושני כרכים של חידושי על הש"ס דברות משה.

הדמות שהובילה חלק מרכזי של המאבק נגד הרב פיינשטיין ואגרות משה, הוא הרב מאיר אמסל (אמסעל; תרס"ז-תשס"ז), שהיה אז כבן 55 ונודע בעיקר כעורך כתב העת התורני 'המאור'. הרב אמסל נולד בהונגריה ולמד בישיבותיה. אשתו הראשונה ויָלְדָתוֹ נספו בשואה. לאחר מלחמת העולם השנייה היגר לניו יורק, בשנת תש"י (1950) החל להוציא לאור את גיליון המאור ושימש כעורכו למעלה מיובל שנים. היה בעל זיקה לחסידויות שונות, ובמיוחד היה קשור לרבי מסאטמר.

המאור היה גיליון שיצא לאור מדי חודש בברוקלין, החל משנת תש"י, והיה בעל השפעה רבה. הוא נדפס באלפי עותקים, והגיע מדי חודש למאות רבות של רבנים אמריקאים.⁵ רבנים ואדמו"רים חסידיים פרסמו בו מאמרים בהלכה ובאגדה, וכן נדפסו בו ידיעות, סקירות ומודעות, שתובלו בהשקפה ופרשנות אידאולוגית. הוא היה מזוהה עם המגמות החרדיות הבדלניות והלוחמניות בארצות הברית. עוד מזוהה עם 'התאחדות הרבנים' בהנהגת הרבי מסאטמר, וכלשון עורכו, בנו של הרב אמסל, "ובכלל הבטאון שימש 'כשופר' וחנית חד, כנגד כל בעיות הזמן שעמדו מזמן לזמן, בתחומי הכשרות, מקוואות ושמירת שבת" (המאור תטז [ס, ד], ניסן-אייר תשס"ז, עמ' ד).⁶ חרף הבדל ההשקפה, בשנות התש"י ובריש שנות התש"כ הקשרים בין הרב פיינשטיין והרב אמסל היו חיוביים,⁷ ועד פרוץ המאבק נדפסו בהמאור מאמרים

5. ראו רשימה בת כ-30 עמודים של רבנים המנויים על המאור בשו"ת המאור א, ברוקלין תשכ"ז, עמ' תרב-תרלב.

6. כתב העת הרבני-אמריקאי המקביל להמאור היה 'הפרדס' – ירחון ותיק שפורסמו בו מאמרים תורניים קצרים וארוכים וכן ידיעות על המתרחש בעולם הרבני. הוא מזוהה עם אגודת הרבנים שהרב פיינשטיין היה מראשיה. המאבק נגד הרב פיינשטיין גלש גם לחילופי האשמות בין המאור והפרדס (ראו להלן בחלק השני, 'תמיכת הפרדס ברב פיינשטיין ומהלומת המאור'). כתבי עת תורניים נוספים הם הרבעונים: 'אור המזרח' של תנועת המזרחי, 'תלפיות' של ישיבה אוניברסיטה, 'הדרום' של הסתדרות הרבנים שהרב יוסף דוב סולובייצ'יק מבוססותן היה מראשיה, ו'Tradition' באנגלית של מועצת הרבנים באמריקה (RCA). מגזין חודשי נוסף, 'The Jewish Observer', נדפס באנגלית מטעם אגודת ישראל. כל אלה, ככלל, לא עסקו בסדר היום העכשווי, ופרסמו מאמרים תורניים ומחקריים שונים. כל כתבי העת נדפסו בניו יורק.

7. ראו לדוגמה צילום מכתב ידידותי מאת הרב פיינשטיין לרב אמסל מ"ז באדר תשט"ז, בו ברכה "להפצת המאור וכל מעשיו" ותשלום על עותקי הגיליון (הגאון הרב מאיר אמסעל צדוק"ל, מונסי תשס"ח, עמ' 244). נאום של הרב פיינשטיין בכנס התאחדות הרבנים בסיוון תשכ"א נדפס בהמאור (קיד [יב, ח], תמוז תשכ"א, עמ'

ותשובות של הרב פיינשטיין.⁸

יתרה מכך. הרב אמסל פרסם סקירות חיוביות ביותר על ספריו של הרב פיינשטיין. בסקירותיו הדגיש בעקביות דווקא את ה"כוחא דהיתרא" של המחבר. בסקירה על אגרות משה א' כתב שהרב פיינשטיין "מתאמץ בכל גודל תורתו לא להיות סתם מחמיר ובא, והוא מתייגע בכוחא דהיתרא עד כמה שאפשר לדינא". גם בסקירה על כרך ב' הדגיש ש"הגאון המחבר אינו רק מגדולי הפוסקים בניו יורק, אבל הוא-הוא הפוסק הכי גדול בזמננו... והגאון המחבר... נוקט עד כמה שאפשר בכוחא דהיתרא... כי אחרת אין לראות איך יהיה קיום להרבנים השואלים בכל מקומות מאבקהם". ועל כרך ג' כתב: "נוטה דעת מחברנו הגאון שליט"א, בכל השאלות הקשות, לנקוט בכוחא דהיתרא, לחזק בזה את ידי השואלים דבר, ולמשכו ביותר לאהבת תורה ודיניה. כוחא דהיתרא של מחברנו הוא בעיקר חיזוק רב למאות הרבנים הצעירים... וענין של גיבוב סתם חומרות בעלמא, היה מושך אחריו שהרבה היו שם פונים עורף לתורה".⁹ אנו נראה להלן כי באופן מרתק, "כוחא דהיתרא" זה הוא-הוא שהותקף בידי הרב אמסל בחריפות כעבור זמן קצר.

מחלוקת מוקדמת בין הרב פיינשטיין והרב אמסל, על היבטים בסוגיית מינוי אישה אלמנה למשגיחת כשרות במקום בעלה, נוהלה בדרכי כבוד.¹⁰ מחלוקת

20-21); עם פטירת הרב אמסל נדפס חלק ממכתב של הרב פיינשטיין לעורך, מיום ד' בתמוז תשכ"א, ובו הנאום בכתי" (שם תטז [ס, ד], ניסן-אייר תשס"ז, חלק המכתבים בסוף הגיליון; ראו עוד שם עמ' יא). כאשר ביקש הרב אמסל להסתייע בעמדה מחמירה שהביע הרב פיינשטיין באותה תקופה, הוא הדגיש כי הוא "אחד מעמודי ההוראה בדורנו... ומי זה לא יחוש להוראתו" (שם קיז [יג, א], תשרי תשכ"ב, עמ' 27).

8. 'ברור הוראה בהבאת ארונות' (המאור ד [א, ד], סיון תש"י, עמ' 4-6; אגרות משה ב, יו"ד א, רס); 'כובע גשמים בשבת' (כ [ג, ד], טבת תשי"ב, עמ' 3-4; אגרות משה א, או"ח א, קח); 'סופרים' המוחקים אזכרות' (קז [יב, א], תשרי תשכ"א, עמ' 4-5; אגרות משה ד, או"ח ב, לח). כן נדפסה בקשה מהרב פיינשטיין לסייע לשיבת תפארת ירושלים בעקבות שריפה, בתוספת דברי חיזוק מהעורך (קט [יג, ג], טבת תשכ"ב, עמ' 34, 37-38). על השנים שלאחר המאבק ראו להלן בחלק השני, 'חתימת המאבק נגד הרב פיינשטיין'.

9. ש. ה., 'ספר דברות משה', המאור נח [ז, ב], חשוון תשס"ז, עמ' 26-28; אגרות משה כרך א – 'ספר אגרות משה', שם צב [י, ו], ניסן תשי"ט, עמ' 40-41; כרך ב – 'ספר אגרות משה יורה דעה', שם קד [יא, ח], תמוז תש"כ, עמ' 21; כרך ג – 'ספר אגרות משה אבן העזר', שם ככב [יג, ו], ניסן תשכ"ב, עמ' 3.

10. תשובת הרב פיינשטיין נדפסה בהפרדס [לה, א], תשרי תשכ"א, עמ' 11-13. הרב אמסל הגיב עליה בהמאור קז [יב, א], תשרי תשכ"א, עמ' 14-18, 20. בדבריו הדגיש כי "אין בדעתי לנגוע בעצם נקודת ההיתר וההוראה, שיצא מפי הגר"מ שליט"א, שהוא מגדולי ההוראה ומרביצי התורה", והתפלמס בהרחבה בנושאים שונים בסוגיה. הרב פיינשטיין הגיב בגיליון הבא (קח [יב, ב], חשוון-כסלו תשכ"א, עמ' 7-4; התשובות נדפסו באגרות משה ה, יו"ד ב, מד-מה); והרב אמסל התפלמס עמו שנית, שם עמ' 11-7. הרב אמסל לא כלל פולמוס זה ברשימת 'ההיתרים החריגים של הרב פיינשטיין' (להלן).

יש אומרים שגם הרב אהרון קוטלר התנגד בחריפות לפסק זה (ניצוצי צבי מאיר, ניו יורק תשפ"ד, עמ' קעט). הרב אמסל הרחיק לכת וטען לימים ש"ידוע שהתחלת ההתנגדות לכל פסקי והוראות ההיתרים [של הרב פיינשטיין] היתה מהגאון רבי אהרן קאטלער זצ"ל, שעורר על זה הרבה פעמים אבל לא הועיל כלום, וכן כמה ראשי ישיבה ורבנים מפורסמים שהשתדלו לשנות את דרכי ההוראה בזה, אבל ללא הועיל" (המאור קנ [טז,

מוקדמת נוספת בין הקו של המאור ובין הרב פיינשטיין, נסובה על כשרות חלב מסוחר יהודי מחלל שבת. לפי דברי הרב אמסל בשנת תשכ"ה, "זכור הרעש הגדול שהרעישו גדולי הרבנים על זה כשנתפרסמה תשובתו בכתב לפני כעשר שנים" (ראו להלן ברשימת 'ההיתרים החריגים של הרב פיינשטיין', סע' 18). לא נתברר לי היכן פורסמה התשובה, אולם הרב אמסל פרסם נגדה תגובה מפורטת בהמאור.¹¹

סבב ראשון של מאבק נגד הרב פיינשטיין

מאבק גלוי נגד פסקי הרב פיינשטיין נפתח בידי הרב אמסל בקיץ תשכ"ב (1962). שני גיליונות לאחר ששיבח כאמור בסקירה את הכרך השלישי של אגרות משה שיצא לאור באותה עת, ואף הזכיר שורת נושאים שנדונו בשו"ת ובתוכם "אשה שזרק הרופא במעיה זרע איש אחר אם נאסרה לבעלה", והוסיף כי "כל תשובה ותשובה שבחיבור האדיר הזה, משמשת בנין גדול ומקיף בגאונות ובעמקות" – החליט הרב אמסל לחזור בו.

תחת הכותרת "בדבר איסור הזרעה מלאכותית", פרסם הרב אמסל "מכתב גלוי" אל "הגאון האדיר אוצר התורה ועמוד ההוראה כש"ת מוה"ר משה פיינשטיין שליט"א וכו' (המאור קכד [יג, ח], תמוז תשכ"ב, עמ' 6-9). הרב אמסל פתח במענה לביקורת שמתח הרב פיינשטיין (אגרות משה ג, אה"ע א, סד) נגד פרסום פסקי הלכה בירחונים בנושאים שבצנעה.

לדברי הרב פיינשטיין, "אין דרכי לעיין בהירחונים, כי הלואי יספיק לי הזמן ללמד ולעיין בדברי רבותינו הראשונים והאחרונים... ולכן לא היה ידוע לי שענין חמור כזה [שימוש במוך לאישה חלשה]... היה נידון בירחון". על יסוד המשנה (חגיגה ב, א): "אין דורשין בעריות בשלושה", הוא נקט שאין לדון בנושא כזה ברבים, דוגמת "בירחון – שהוא כדורש לפני אלפים... אנשים פשוטים ורחוקים מיראת השם ויראת החטא". זאת בניגוד להדפסת ספרי שאלות ותשובות, בהם מעיינים רק תלמידי חכמים. הרב פיינשטיין אומנם לא ציין את שמו של המאור, אולם דבריו נסובו על פולמוס שהתנהל בכתב העת.¹²

[ד, אדר א' תשכ"ה, עמ' 12]. אכן נראה שהרב קוטלר התנגד לכמה מפסקי הרב פיינשטיין (ראו להלן ברשימת ההיתרים החריגים), אבל התנגדות גורפת מצדו לכלל היתריו של הרב פיינשטיין לא מתקבלת על הדעת ונסתרת משורה של עובדות (השוו, לדוגמה, אזכורי הרב פיינשטיין בכרכי אש התורה על הרב קוטלר, בני ברק תשע"ג), ואכמ"ל.

11. ראו תשובת הרב מרדכי יעקב ברייש מחבר חלקת יעקב, המאור נ [ו, ד], שבט-אדר תשט"ו, עמ' 5-12; הרב אברהם צבי שנקר, שם נב [ו, ו], ניסן תשט"ו, עמ' 18-22 (עם תגובת הרב אמסל); הנ"ל, שם נג [ו, ז], אייר-סיון תשט"ו, עמ' 21-23; הרב משה צבי אריה ביק, שם נד [ו, ח], תמוז תשט"ו, עמ' 8; סקירת הרב אמסל על ספר טהרת יום טוב לרח"ל דייטש, שם נז [ז, א], תשרי תשט"ז, עמ' 25; ועוד.

12. הפולמוס נפתח במאמרו של הרב חיים ליב זקס מקליבלנד, 'שימוש במוך לאישה חלשה', המאור סז [ח,

הרב אמסל פתח כי "מבלי לחלוק על כבוד תורתו הגדול" – יש לחלוק על הרב פיינשטיין. הוא טען שבעוד ספרי אגרות משה "נמצאים בכל בית מדרש ובית כנסת, ויד הכל ממשמשים בהם, וגם מצויים למכירה בכל בית מסחר ספרים, ויהודים למאות ולאלפים, כן ירבו, מעיינים בהם", וממילא תפוצתם הִרְבָּה מגדילה את ה'סיכון' שבפרסום פסקים בהם, הרי המאור נשלח "רק ליודעי בינה", רבנים ותלמידי חכמים. בנוסף, בניגוד לפסקי הרב פיינשטיין, בהמאור כל פסק עומד לביקורת רבנים עמיתים. במילים אחרות, ספרי הרב פיינשטיין פופולריים במיוחד, ובנושאים שבצנעה פסקו "מדלגים" מעל הציבור הרבני, ללא קונצנזוס רבני, ישירות מהרב אל הציבור הרחב. אומנם הרב אמסל הבהיר שסוגיית פרסום הפסקים היא רק "בתור פרפראות למכתבי". הסיבה העיקרית למכתב הגלוי היה התנגדותו להיתר הזרעה מתורם נוכרי. מכאן והלאה עסק רק בתשובות שבאגרות משה (שם י: עא). באותה עת הוא כתב את דבריו בכבוד יחסי, ומסקנתו היא שאין מקום להתיר הזרעה לכתחילה. לא היה זה מאמר חריג במיוחד; גם בשנים שקדמו לפרסום המאמר, אחד מפולמוסי הדגל שהוביל המאור היה ההזרעה המלאכותית.¹³

א, תשרי תשי"ז, עמ' 3-5; בגיליונות הבאים דנו בנושא רבנים נוספים. תשובת הרב פיינשטיין, מיום י"ח בניסן תשי"ח, נשלחה לרב מרדכי גרשון ספולטר (שפלאטער), מרבני פולין וניו יורק, על אודותיו ראו אמרי מרדכי ועטרת מרדכי, ניו יורק תשע"ב (לעניין הנדון בתשובה, ראו שם סי' כג-כה ועמ' רצג, רצו, רצח).
13. מאמרים על סוגיית ההזרעה, עד נקודת הזמן שאנו עומדים בה, נדפסו בהמאור במשך שנים, בידי פרופ' י"מ רבינוביץ, 'קונטרס הזרעה מלאכותית: הסכנה הגדולה לחילול טהרת המשפחה הישראלית', שם לז [ה, א], תשרי תשי"ד, עמ' 15-22; הרב יחיאל יעקב וינברג, לט [ה, ג], כסלו תשי"ד, עמ' 16-17; ר"ש ישר, מ [ה, ד], טבת תשי"ד, עמ' 13-14; הרב אמסל, מג [ה, ז], ניסן תשי"ד, עמ' 25-28; ר"ש ישר (ותגובת רמ"א), פו [ט, י], אלול תשי"ח, עמ' 15-17; ר"א טשיל, פט [י, ג], טבת תשי"ט, עמ' 19; ועוד אזכורי צד. הרב אמסל ציין שהרב יונתן שטייף יזם את ביור הסוגייה (שם קנ [טז, ד], אדר א' תשכ"ה, עמ' 15).

דיון סדור על הנושא נערך במקביל בגיליון הפרדס של אגודת הרבנים, לדוגמה: הרב יחיאל יעקב וינברג, שם [כה, א], תשרי תשי"א, עמ' 6-9; הרב חיים מדינק, שם [כז, ז], ניסן תשי"ג, עמ' 1-3; הרב אליהו מאיר בלוק, שם [כז, ט], סיון תשי"ג, עמ' 1-3; ר"ח מדינק, שם [כז, יא], אב תשי"ג, עמ' 3-4; הרב מאיר מאירי, שם [ל, ה], שבט תשט"ז, עמ' 14-17; הרב ד"ר ישראל ברוך נס, שם [לב, א], תשרי תשי"ח, עמ' 27-30; שם [לב, ב], חשון תשי"ח, עמ' 25-28.

חלק מהכותבים התייחסו גם להזרעה מתורם נוכרי. הרב ישר והרב וינברג העירו שהזרעה כזו צריכה דיון נפרד, מפני שיש שיקולים להתירה. הרב ישר הבהיר שדעתו נוטה לאסור, והרב וינברג אסר אולם הבהיר שאין רצונו "להורות הלכה למעשה". הרב מאירי סבר אף הוא שיש הרבה חששות בזה, "וגם התועבה בזרע עכו"ם היא יותר מגואלה".

במקביל נערך דיון בנושא ההזרעה המלאכותית בארץ ישראל. שמונה רבנים השתתפו בדיון בקובץ הראשון של נעם, מכון תורה שלמה תשי"ח, עמ' קיא-קסו: הרב דוב מרדכי קרויזר, "א' מגדולי התורה בירושלים" (הרב יונה מרצבך, ראו עלי יונה, ירושלים תשמ"ט, עמ' רכא), הרב מנחם מנדל כשר, הרב ישראל זאב מינצברג, הרב עובדיה הדאיה, הרב משה אריה ליב שפירא, הרב אברהם יעקב ניימרק והרב שלמה זלמן אוירבך. אף שהדגיש שמבחינה הלכתית יש מקום להתיר, הסתייג הרב מרצבך מאוד מהזרעה מתורם גוי, בשל השלכות רוחניות. והרב אוירבך כתב שבזרע נוכרי "אף שמכוער מאד לעשותו... אולם מעיקר הדין אפשר" שההזרעה מותרת

לצד סגנונו המכבד יחסית באותה תקופה, הקדיש הרב אמסל מקום בגיליונו לפרסום דברים קשים נגד שיטת הרב פיינשטיין – באמצעות כותב אחר. בגיליון הירחון הבא (קכ"ה, י"ג, ט), אב תשכ"ב, עמ' 12), השווה הרב יהודה אריה עזרי"ן¹⁴ את היתר ההזרעה להיתר כבד כבוש למעלה מ-24 שעות, "שהפרצות התרבו בזה מפני שרב אחד הראה פנים להתיר",¹⁵ "ובכלל בדור הזה צריכין להחמיר, שאם מקילין בזה יהיו הדור פרוץ, כבימי דור המבול רחמנא ליצלן".

לאחר כשנה וחצי פרסם הרב אמסל מאמר נוסף מאת הרב עזרי"ן, בו השתלח ברב פיינשטיין: "וברור אצלי דכל מי שמתיר זה, אומר אני עליו שאין שם לא חכמה ולא גאונות, אלא חסרון דעת תורה בעלמא, והוא הגורם שעל ידי זה יהיה הדור פרוץ בזנות" (שם קמג [טו, ז], אייר-סיוון תשכ"ד, עמ' 11). להלן נראה שמאמרי הרב עזרי"ן ליוו בקביעות את המאבק בהמאור נגד הרב פיינשטיין. נראה שכפל פנים זה היה מחושב; העורך הראשי של כתב העת נוקט בימין מקרבת (על כל פנים באותה תקופה), אולם במקביל מעניק לאחרים במה קבועה להטחת עלבונות אישיים. לאחר ה"מחאה" בקיץ תשכ"ב (1962) שכך לזמן מה המאבק הפומבי.¹⁶ הוא חזר

והוולד כשר, אולם סייג שדבריו לא למעשה אלא לעורר את גדולי הפוסקים לדון בסוגייה. כפי שכתב ר' שמחה רקובר [רז], "כמדומני זו הפעם הראשונה שכונסו יחדיו מבחר המאמרים הדנים בנושא כה נכבד, אשר תלי-תלים של הלכה תלויים בו, כידוע" (הצופה, י"ב באייר תשי"ח (2 במאי 1958)). בכרך ו, תשכ"ג, עמ' רצה-רצט, כתב הרב בנציון פירר על הסוגייה, וסיכם שלפי כמה ראשונים יש מקום להקל בהזרעה מגוי, אולם אינו מתיימר להכריע הלכה. בכרך הבא, תשכ"ד, עמ' שפה-שפו, הגיב הרב אשר פויכטוונגר בקצרה שהמעשה בוודאי אסור (הרב פירר הגיב בתמצית בכרך הבא, תשכ"ה, עמ' רעא).

14. הרב יהודה אריה עזרי"ן (תרנ"א – בערך – תשל"ג) נולד בשקלוב והיה מתלמידי רא"ז מלצר ור"א וסרמן. במלחמת העולם הראשונה היגר לבריטניה, בתרפ"ד המשיך לארצות הברית ושימש כרב בניו יורק. בתשכ"ו עלה ארצה והתגורר במאה שערים. פרסם הרבה בהמאור וכן בהפרדס (ראו המאור תקה [עה, ג], שבט-אדר תשפ"ב, עמ' קטו). מאמר נוסף של הרב עזרי"ן על סוגיית ההזרעה נדפס בהמאור (קמז [טז, א], תשרי חשון תשכ"ה, עמ' 19-20).

15. ראו אצל הרב חיים יעקב ישראל ברגר, 'כבד שנקרש לפני צליתו', המאור כג [ג, ז], ניסן תשי"ב, עמ' 5-8; ובהרחבה מכמה כותבים בהם הרב עזרי"ן, שם, קיא [יב, ה], אדר תשכ"א, עמ' 24-27 (ועוד שם קט [יב, ג], טבת תשכ"א, עמ' 17-18). אגב, עם בואו לארה"ב התיר הרב פיינשטיין עניין דומה, כבישת כבד בדם לשם השבחתו ('בשאלת הכבדים', הפרדס [ו, יא], אלול תרצ"ז, עמ' 36-39; אגרות משה ב, י"ד א, ל-לא. ראו עוד אצל הרב יוסף קונביץ, שו"ת דברי יוסף, מוסד הרב קוק תשנ"ה, סי' ד-ה).

16. בניסן תשכ"ג דן גם הרב חנוך דב פדווא, מרבני לונדון, בהזרעה מלאכותית מתורם נוכרי, אסר אותה בתוקף והוסיף: "ולא היה צורך להאריך כל כך בזה, אלא שבזמן האחרון יצא ספר נדפס מחדש באמריקה אשר שם מובאת שאלה זו והוא נותן מקום לטעות" וכו' (חשב האפוד א, ירושלים תשכ"ג, סי' קמ). עוד כתב לרח"ל דייטש בשנת תשכ"ה, "שאיסור הוא ותועבה הוא... ושהמתיר לא מצא ידיו ורגליו" (טהרת יום טוב טו, עמ' קמה). לאחר שנים רבות, בשנת תש"ן, ציין הרב שמחה בונם ליברמן בעניין אחר: "ולפלל שהרב פדווא שיי, יצא במכתב גלוי, ומביא דברים בשם המהר"ם פיינשטיין ז"ל אודות הפען [=כלוב בהמה לצורך שחיטתה] (אף שבחיו לא שמע לפסקיו ופסק כנגדו)" (בשבילי השחיטה, צפת תשס"א, עמ' שו).

אל הספירה הציבורית ואף עלה קומה שנתיים בדיוק לאחר מכן, עם פרסום הכרך הרביעי של שו"ת אגרות משה בשלהי קיץ תשכ"ד (1964).

ב - מאבקו של הרבי מסאטמר נגד היתרו ומעמדו של הרב פיינשטיין

החל משלהי שנת תשכ"ד ועד טבת תשכ"ה, עמד הרב יואל טייטלבוים הרבי מסאטמר (תרמ"ז-תשל"ט) בחזית המאבק נגד הרב פיינשטיין ופסיקותיו. הוא פרסם קונטרס נגד היתר ההזרעה בשני גיליונות עוקבים של המאור (קמה [טו, ט], אב תשכ"ד; קמו [טו, י], אלול תשכ"ד): "בדבר ההזרעה המלאכותית בזרע איש אחר". הקונטרס נדפס בשער הירחון ובסה"כ השתרע על כ-14 עמודים.

הרבי מסאטמר כתב את רוב המאמר בשפה עניינית הלכתית, אולם פתח בדברים חריפים, שההיתר הוא "פרצה נוראה" ו"מי שיש לו עינים לראות ולב להבין ודעתו לשמים, יראה ויבין אמיתות הדברים". בהמשך הדגיש: "ישתקע הדבר ולא יעלה על לב אדם מישראל לְדַבֵּר מתועב כזה, להרבות טומאה וממזרות וערבוביה בישראל, וברוב רחמיו וחסדיו יתברך שמו יצילנו ממכשולות נוראות כאלה, רחמנא ליצלן". ולקראת חיתום: "והעיקר שכל דבריו בזה אינם". הוא לא הזכיר את שמו של נשוא דבריו בפירוש אלא רק "והתירו בספר איגרות משה הנדפס כעת, להלכה ולמעשה"¹⁷. באותו גיליון הדפיס הרב אמסל מאמר שני מאת הרב עזרין הנזכר. חלקו המוקדש להזרעה מלאכותית הסתיים במילים הבאות: "ומה שכתבו דלא הבאתי לסתור דברי המתיר בזה, דאין זה צורך כלל, וידוע לכל בר-בי-רב מה שכתבו בזה הגאונים האמיתיים, צדיקים יסודי עולם, ולא כתבו שום היתר לזה. ומסתברא ממילא שאין להתחשב עם מי שמקלו יגיד לו היתרים מְעוֹשִׁים, ואינו מחשיב דברי הקדמונים שעדיין לא באנו לידי כך להבין השיחת חולין שלהם" (עמ' 14).

17. שנתיים לאחר מכן נדפסו מכתביו בקובץ נפרד עם תשובות נוספות: 'קונטרס התשובות בענין הזרעה מלאכותית', בו ארבע תשובות שנכתבו בין תשכ"ד-תשכ"ו (ברוקלין תשכ"ז, נד עמ'); וכן בשו"ת דברי יואל ב, אה"ע סי' קז-קי (יוער כי הרבי מסאטמר עסק בסוגיית ההזרעה עוד בהיותו באירופה, ראו שם סי' קמ סע' ג); וספרו של רח"ל דייטש טהרת יום טוב טו, ברוקלין תשכ"ו, עמ' עג-קכד. גם תשובות אלה תקיפות, לדוגמה: "ותמה אני היאך יעלה על הדעת להקל באיסורים נוראיים כאלו של אשת איש וממזרות, בפיטומי מילים כאלה שאין בהם ממש כלל".

חסידיו של הרבי מסאטמר ייחסו לו לשון חריפה ואישית במיוחד נגד הרב פיינשטיין, בדברים שבעל פה: "מה שאין כן אשת איש שנתנה לשים זרע ברחמה, זה מעשה שיקוף ותועבה - ומי שמתיר את זה הוא משוקץ ומתועב ומזוהם לפני המקום" (אסיפות דברי יואל, ברוקלין תשס"ב, עמ' נ).

על אי-ציון שמו של הרב פיינשטיין ראו דברי חסידיו של הרבי מסאטמר, הרב אלימלך עוזר בודק, ביחס למאבקו נגד הציונות: "ופעם כאשר דיבר רבינו ז"ל עם אחד שכתב דברי בוז וקלון נגד אחד ממנהיגי זמנינו, אמר לו רבינו: 'ראה האץ שאני כתבתי בספרי ויואל משה שבירתי האיסור, אבל לא הזכרתי שם שמות כלל'" (תפארת יואל, ברוקלין תשנ"ג, עמ' 31).

נסיבות פרסום המאמר של הרבי מסאטמר

מאמרו של הרבי מסאטמר פורסם כמכתב תשובה לשאלה ששלח אליו הרב חנניה יום טוב ליפא דייטש (תרס"ח-תשנ"א), רב בקליבלנד ומחבר ספרי הלכה ושו"ת, שהתנגד אף הוא להיתר.

העובדה שהמאמר נכתב כתשובה אישית לרב מסוים, צוינה בפיו של העיתונאי ר' ניסן גורדון כראיה לכך שהרבי לא חפץ להעצים את המחלוקת אל מאבק ציבורי (דער טאג, ה' בטבת תשכ"ה (10 בדצמבר 1964)). אולם קביעה כזו מלמדת על חוסר הבנה, או על חוסר רצון להודות כיצד מתבשלים בדרך כלל עניינים כאלה מאחורי הקלעים. למעשה, הדברים מפורשים שהמאמר נכתב מלכתחילה בידי הרבי מסאטמר, לבקשת הרב אמסל והרב דייטש עצמם, כדי לפרסמו ברבים.

תחילה, בפתח הפרסום, בדברים הממוענים לרב אמסל, הבהיר הרב דייטש שהמאמר נדפס בירחון בשל "רצונו של כבוד קדושת רבינו שליט"א למהר לפרסמה, דלדעת קדשו הנידון הוא באיסור חמור ונורא, ולאפרושי מאיסורא עדיף טפ"י... והוסכם שכת"ר ידיפסנה" וכו'. דהיינו, הרבי ביקש להפיץ את דבריו כדי למנוע את התפשטות ההיתר של הרב פיינשטיין.

שנית, לאחר כשנה ציין הרב אמסל בעצמו, שהוא זה שפנה לרבי מסאטמר וביקש ממנו לכתוב מאמר לפרסום: "לפני כג' שנים כבר היה ידוע שיש היתר כולל על זה בזרע אחרים... עוררנו כמו כן את כ"ק האדמו"ר שליט"א מסאטמאר, שיכתוב תשובה בזה, ואמר שאינו מאמין שענין כזה אפשר בבתי חסידים. לפני כשנה נשאל על זה ביתר תוקף מהאדמו"ר מהעלמעץ שליט"א [=הרב דייטש]... על כן חיבר את תשובתו... לכן היתה דעת הגה"ק שליט"א, שבהיות שפרסום התשובה נחוצה מאוד... להדפיסה מיד בהמאור" (קנ [טז, ד], אדר א' תשכ"ה, עמ' 10-18).¹⁸

בדומה לכך, כשנה לאחר פרסום המאמר, ציין הנמען הרב דייטש בספרו, כי בשל חששו מהתפשטות ההזרעה המלאכותית, "פניתי אל כבוד גאון עוזינו רבינו קודש הקדשים שר התורה... מסאטמאר שליט"א... ועמד שר צבא רשכבה"ג שליט"א בראש העם, ונתפנה מכל עסקיו וערך תשובה שלימה ערוכה ותמימה לבאר חומר

18. הרב אמסל היה קשור לרבי מסאטמר במשך עשרות שנים. עם פטירתו ציין בנו של הרב אמסל כי "לא פעם בקשהו [הרבי מסאטמר] לכתוב דברים שלפי דעתו היו צורך השעה וקידוש שם שמים, הגם שפירושם אי נעימות לעצמו, בלשון הקל, אך הגר"מ [=הרב אמסל, אביו של הכותב] לא ידע מה זאת לסרב לגברא רבא... היה רגיל להיכנס להרבי מאוחר בלילה... והמתיקו סוד שעות ארוכות... יכולנו לכתוב קונטרס שלם בדברים שהיו בינו להאי ענק התורה..." (המאור טטז [ס, ד], ניסן-אייר תשס"ז, עמ' 2-ח). והשוו דברי הרב אמסל בעניין אחר על האופן שבו הפעיל אותו הרבי: "רגיל היה כ"ק האדמו"ר שליט"א מסאטמאר, מדי פעם היה לו איזה דבר חריף להוציאו לשוק, היה קורא אותו והוא יושב ודורש, ואנחנו כותבים ומדפיסים מפי קדשו, והגם שבהדפסת הדברים מעולם לא נתברו לנו ידידים, וכמו בתשובות נגד הגר"מ פיינשטיין שליט"א וכו' (המאור ריט [כו, ו], תמוז-אב תשל"ד, עמ' 33).

האיסור" (טהרת יום טוב טו, ברוקלין תשכ"ו, סי' יח עמ' עב, ויעו"ש שם סי' יט-כ), ולמסקנה, לפנינו בקשה משולבת של הרב אמסל והרב דייטש אל הרב.¹⁹ יש להוסיף שעל פי עדות אחת, הרבי מסאטמר טרח במיוחד כדי שמאמרו יאוזכר ב"אוצר הפוסקים", סדרת ספרים סביב שולחן ערוך אבן העזר שנחשבה באותה תקופה בעיני רבים כבמה נפוצה ובעלת מוניטין להנחלת פסקי הלכה, "ושנתן להם סכום הגון, כפי הידוע היה לזה שייכות לענין הזרעה מלאכותית, שרצה רבינו שיופיע תשובתו לגדור קדושתן של ישראל בתוך האוצר", ואכן כך היה.²⁰ איזכור באוצר הפוסקים חיוני, מפני שפרסום המאמר רק בהמאור היה מצמצם מאוד את תפוצתו. ואכן עשרות פוסקים שעסקו בסוגיה, ציטטו את עמדת הרבי מתוך אוצר הפוסקים הנפוץ והנגיש.

מחלוקת נוספות בין הרב פיינשטיין לרבי מסאטמר

הזרעה מלאכותית לא הייתה המחלוקת הפומבית הראשונה בין הרב פיינשטיין והרבי מסאטמר. כתריסר שנים קודם לכן, בשנת תשי"ג, לאחר שנת השמיטה תשי"ב, פרסם הרבי איסור חמור על שימוש באתרוגי ארץ ישראל שגודלו בהיתר מכירה שסידרה הרבנות הראשית.²¹ כשנשאל על כך בערב חג הסוכות תשי"ג, שלל הרב פיינשטיין איסור זה ופסק שהאתרוגים מותרים, והוסיף שאין בכך איסור לפני עיוור או מסייע ידי עובדי עברה, שהרי יש מחלוקת בפוסקים בסוגיית היתר המכירה. בסוף תשובתו התייחס במישרין ובתקיפות לאיסור שפורסם על האתרוגים:

ולכן אין לחוש למה שאסרם גאון אחד [=הרבי מסאטמר] ליקחם ולצאת בהם. ומה שהפריז אותו גאון עוד לומר, שהמוכר וקונה אותם הוא ככופר במעשה

19. כך כתבו בספר תולדותיו של הרב דייטש: "גם ידוע שזכה וזיכה את הרבים להוציא לאור עולם תשובות הרבה, ממרן הגה"ק בעל ויאל משה מסאטמאר זי"ע... דעל ידי שהמריץ והפציר בשאלותיו לפני גאוני וצדיקי הדור, שהיה שואל בענין בשאלות הנחוצים לתקנת הדור... כדאי לציין שהתשובות הדנים בעניינים חמורים ומסובכים ביותר הנדפסים בספר שו"ת דברי יואל למרן רבינו קוה"ק מסאטמאר זי"ע, ערוכים המה למרן זצ"ל" (תולדות טהרת יום טוב, תשע"ד, ללא מספור).

20. הרב בנימין דוידוביץ (דאווידאוויטש), 'הערות שונות לגליונות הקודמים', בית ועד לחכמים ד, ניסן תש"ע, עמ' תיז - בתגובה לפרסום שם ג, אב תשס"ט, עמ' תמא-תמד; הרב יואל יצחק שטרן, זמרת יצחק, ניו יורק תשע"ח, עמ' שב-שח. גם הרב פיינשטיין ראה באוצר הפוסקים במה חשובה וציטט ממנה בתשובותיו (בכלל זה על סוגיית ההזרעה; וראו מסורת משה ה, 'ירושלים תשפ"ה', עמ' תקכב), ובשהייתו בארץ בקיץ תשכ"ד, לצד רבנים נוספים ביקר במערכת האוצר (פנים אל פנים, כ' באלול תשכ"ד (28 באוגוסט 1964) [כולל תמונה מהאירוע]; קובץ רבני תורני אחיעזר ג-ד, ניסן-אלול תשכ"ט, עמ' כ-כא; וכן דרכי משה ב, ניו יורק תש"פ, עמ' רעא). עוד על הביקור בארץ ראו בחלק השני, בהערה בסוף הפרק 'ר' משה חיים אפרים בלוק'.

21. ראו קונטרס שלש תשובות: שהשיב מרן מהר"י ט"ב בענין אתרוגי ארץ ישראל בשנת השמיטה, ברוקלין תשי"ג; ולאחר מכן בשו"ת דברי יואל א, סי' צו-צח (ועוד שם סי' צה).

בראשית, ואם בפרהסיא הוא כמחלל שבת בפרהסיא שהוא כמומר וחשוד על כל התורה, הוא טעות בדבר משנה, בכורות דף ל', "החשוד על השביעית אינו חשוד על המעשרות". וגם בשבת גופה הוא רק בחשוד על לא תעשה ולא על עשה, ואיסור סחורה הוא רק עשה. ובגיטין דף נ"ד איתא "נחשדו ישראל על השביעית", אף לעבוד, ומכל מקום ודאי לא היו חשודין על כל התורה.

תשובת הרב פיינשטיין נדפסה בשנת תשי"ט בכרך א' של אגרות משה (או"ח א, קפו), והיה ברור לכל תלמידי החכמים שבדבריו התפלמס עם הרבי מסאטמר.²² היתר האתרוג הותקף גם ברשימת 'ההיתרים החריגים של הרב פיינשטיין' שפרסם הרב אמסל (להלן).

סוגיה נוספת של מחלוקת פומבית, מפורסמת ביותר, היא המחיצה בין הגברים והנשים בבית הכנסת. בשנת תשי"י פרסם הרב פיינשטיין תשובה לפיה גובה המחיצה המינימלי הוא 18 טפחים (עד הכתפיים), ואם הנשים צנועות, יכולים הגברים להתפלל כשהן נראות, ואם הנשים במפלס אחר יכולה המחיצה להיות נמוכה מזה. בשנת תשי"ד פורסם מענה חריף ביותר של הרבי מסאטמר, אשר טען לביטולה הגמור. הרב פיינשטיין לא חזר בו, ובשנת תשי"ט הדפיס את תשובתו בכרך הראשון של אגרות משה.²³ גם סוגיית המחיצה הוכנסה לרשימת 'ההיתרים החריגים' (להלן).

שורשי המאבק של הרבי מסאטמר

לא מדובר בשלוש סוגיות נקודתיות. כפי שהבהיר הרב אמסל (ראו 'רשימת ההיתרים'),

22. ראו חיים ליברמן, פארווערטס, ג' בתשרי תש"כ (5 באוקטובר 1959): ד"ר הלל זידמן, דער טאג, י"ד בתשרי תש"ך (16 באוקטובר 1959); הרב שלמה ורמן, שארית יוסף א, ניו יורק תשל"ז, עמ' שמד; ועוד. על התייחסותו העניינית של הרב פיינשטיין לסוגיה סיפר תלמידו הרב אפרים גרינבלט: "כשהדביקו מודעות מגדול אחד [=הרבי מסאטמר] נגד אתרוגי ארץ ישראל שאסורים משום שביעית, ושאלו לו [=לרב פיינשטיין] איך יכולים לכתוב נגד ארץ ישראל וכדומה, ענה: 'בענינים כאלו אין לי ידיעה, אבל תשובה יש לעצם השאלה – שהאתרוגים מותרים'" (רבבות אפרים ה, הקדמה שלישית, ממפיס תשמ"ט, עמ' כא).

23. הרב פיינשטיין, 'מקור הדין שצריך מחיצה בביהכ"נ בין אנשים לנשים ושעור גובה המחיצה', תלפיות [ד-ג], ישיבת רבינו יצחק אלחנן, כסלו תשי"י, עמ' 720-727 (ולאחר מכן בשו"ת אגרות משה א, או"ח א, לט). יוער שגם בשנת תשי"ח פרסם הרב פיינשטיין את דעתו כנגד החולקים: כרם 8, ניו יורק שבט תשי"ח, עמ' 1-4; אגרות משה או"ח א, לט (בשינויים). תשובה נוספת של הרב פיינשטיין, אל הרב צבי הירש פרידמן, נדפסה בקיצור בחוברתו צבי חמד לג, ניו יורק תשט"ו, עמ' יב-יג (אגרות משה שם, מ). מנגד, תשובתו התקיפה והמפורטת של הרבי לפיה הרב "טעה בהבנת הש"ס... וכל ראיותיו אינם כלום... אין בדבריו כלום... דבר תמוה שאין לו שום מקור, ולהמציא מזה עוד להלכה..." ועוד כיוצא בזה, נכתבה לבקשתו של רח"ל דייטש, ונדפסה בספר טהרת יום טוב, ניו יורק תשי"ד, עמ' לא-נב, ולאחר מכן בשו"ת דברי יואל א, או"ח סי' י (תשובת הרבי הובלטה בסקירה עם צאת טהרת יום טוב, בהמאור מו [ה, י], אלול תשי"ד, עמ' 19-22). לבירור מפורט של המחלוקת ראו אצל הרב יונתן הלוי רזומן, פתיחת האגרות, ניו יורק תשע"ז, עמ' כח-לו.

המאבק נסוב נגד עליית מעמדו של הרב פיינשטיין כפוסק מובהק וכ"גדול הדור", מעמד שהלך והתבצר בכל הציבור שומר המצוות בארה"ב. צורת הפסיקה שלו עצמאית, מעמיקה לשורש הסוגיות, וממילא גם מאפשרת "קולות" כנגד חומרות שהשתרשו בשל פסיקה המחויבת יותר לדברי אחרונים או למנהגי קהילות (לצד חומרות בולטות מפעם לפעם). כדי לקצץ את מעמדו הציבורי כפוסק מקובל בקהילות היראים, ולשמור על צביונה הסגור של הקהילה החסידית וכפיפותה למנהגים המקובלים על הרבי מסאטמר, היה חיוני להטיל דופי בתורתו של הרב פיינשטיין. יש להעיר שפחות או יותר עד תחילת שנות התש"כ (שנות ה-60), קודם לפרוץ המערכה, יחסו של הרבי מסאטמר לרב פיינשטיין היה חיובי.²⁴ כמו כן, כשנתיים לאחר פרשת המאבק נגד הרב, נערך מפגש רבני משותף בין הרב והרבי, בנוכחות רבנים נוספים, שנועד למאבק בניתוחי גופות בכפייה במדינת ישראל (ספר Reb Moshe, ארטסקרול 2011, עמ' 448, באנגלית).

אומנם, על פי דברי בני ביתו ומשמשיו של הרב פיינשטיין, נכדו הרב מרדכי טנדלר וחתן נכדתו הרב שבתי רפפורט, שורש ה"התקפה" נגד סבם לא היה הלכתי אלא פוליטי-השקפתי.

בהקדמתם לכרך השמיני של אגרות משה (מאן מלכי רבנו, עמ' 26), כתבו השניים כי בביקורו בארץ ישראל בקיץ תשכ"ד, שנועד בין השאר לשם השתתפות באירוע "הכנסייה הגדולה" החמישית של אגודת ישראל, "ספרו לרבנו אנשי נטורי קרתא",

24. לפנינו מסמך מט"ז חשוון תש"כ, בו תשובה מהרב פיינשטיין על איסור על לימודים של ילדים וילדות בבניין אחד, ובתחתיתה שורות הצטרפות של הרבי מסאטמר. ככל הידוע זהו המסמך היחיד עליו חתמו השניים (ראו נצוצי צבי מאיר, ניו יורק תשפ"ד, עמ' קסט; נצח ישראל – לזכר הרב ישראל רוזנבוים, ניו יורק תש"ס, עמ' צט-קב; ישורון יד, תשס"ד, עמ' תרפג-תרפד; אגרות משה ט, אה"ע ס' יח). בשנת תשכ"א נאם הרב בכנס של התאחדות הרבנים של הרבי (ראו למעלה הע' 7; תמונה מנאומו של הרב ובסמוך אליו הרבי, עם זיהוי עשרות מהנוכחים, נדפסה בספר הרב מקראסנא, ניו יורק תשפ"א, עמ' תנו; תמונה משותפת נוספת נדפסה בספר Reb Moshe, ארטסקרול 2011 [וכן בד"כ להלן], עמ' 447). כמו כן, מסופר שבתחילת שנות התש"כ, בשל הסתייגותו מלהתיר הפלה למעוברת שהייתה בסכנה, הפנה הרבי את אחד מחסידיו אל הרב, על מנת שיתיר את המעשה (דרכי משה א, ניו יורק תש"פ, עמ' פ-פא; בפועל הרב, שהיה מן המחמירים בענייני הפלות, השתמט מלהשיב וחלף זאת התפלל לרפואת האשה). בנוסף, כאשר לקה הרבי בשיתוק בשנת תשכ"ח, נתבקש הרב להתפלל לרפואתו (דרכי משה ב, עמ' כו). הרב אפרים גרינבלט סיפר כי בשנות החמישים שלח אותו הרב פיינשטיין לרבי, "לשאול אותו שאלות בגמרא ובעוד שהיו קשה לו", אפשר לשער שהכוונה היא לענייני ציבור והשקפה, "והכניס אותי, וכבדני וישבתי כמה פעמים כמה שעות" (אסיפות דברי יואל, עמ' פג).

מצדו השתמט הרב פיינשטיין מפולמוס (ראו להלן 'התרחקותו של הרב פיינשטיין מן המחלוקת'), ולפי המסופר העריך את הרבי מסאטמר. על פי דברי חסידי סאטמר, כאשר יצא לאור ספרו של רבם ויואל משה (ברוקלין תש"כ), הציגו את הספר בפני הרב, והוא הגיב: "הרבי יש לו שיטה שלו ולנו יש שיטה שלנו, ואלו ואלו דברי אלוהים חיים" (דרכי משה ב, עמ' ג; וראו עוד שם עמ' קא). וכן ראו הערכתו הבסיסית לרבי במכתבו אל רח"ל דייטש משנת תשי"ט (טהרת יום טוב, ניו יורק תשל"ג, עמ' ח), מכתבו על המקווה ברוצ'סטר (המאור קכט [יד, ג], טבת תשכ"ג, עמ' 23), ועוד.

שסיבת המאבק של חסידות סאטמר נגדו היא "עמדת האגודה לגבי ארץ ישראל", בכלל זה היחס למדינת ישראל ומוסדותיה, שהיה ענייני יחסית ובעיקר תועלתני.²⁵ הרב פיינשטיין עמד בראש אגודת ישראל בארה"ב, שימש כיו"ר הנשיאות שלה, כיו"ר מועצת גדולי התורה שלה, והיה בין מעצבי דרכה.

כמטרה להתקפה זו, נבחרו תשובותיו בעניין הזרעה מלאכותית ושיעור מחיצה של עזרת נשים. מחלוקת זו שלא היתה לאמיתה של תורה, גרמה לרבנו עגמת נפש מרובה. התקפות אלה לא היו רק באמצעות מאמרים ותשובות, אלא גם בהתקפות אישיות, חירופים וגידופים, מעשי אלימות, איומי פצצות, הטרדות טלפוניות ושריפת ספריו (מאן מלכי רבנו, שם).

לא למותר להזכיר שהמתקפה הפומבית של הרבי מסאטמר נערכה במקביל לביקור בארץ. אולם כפי שהעיר הרב ד"ר הראל גורדין, לקביעה שביסוד המאבק ברב פיינשטיין עמדה "עמדת האגודה לגבי ארץ ישראל" אין הדים נוספים בכתובים. הרב גורדין סבור כי "החרדה מהמשמעות שטמן בחובו ההיתר להזרעה מלאכותית... הייתה הכוח העיקרי שהזין את אש הביקורת ודאג ללבנותה". אכן מלומדים אנו שהחשש מפגיעה בקדושת הבית היהודי מלבה את שלהבת הקנאים. ועם זאת, הניסוחים החריפים, המעשים הקשים ושורת ההאשמות שנראה להלן, מלמדים ששורש המאבק נעוץ בסוגיה רחבה יותר – מעמדו העצמאי של הרב פיינשטיין כפוסק הלכה.²⁶ עם חיתום הפרק אציין שביתו של הרב פיינשטיין ברחוב FDR 455, בלואר-

25. הרב פיינשטיין נחת לצד רבנים נוספים מאגודת ישראל בנמל התעופה לוד, לביקורו הראשון והיחיד בימי חייו בארץ ישראל, ביום י"ב באב תשכ"ד (חרות, י"ג באב תשכ"ד (22 ביולי 1964)). לפי דיווחים ביקר בביתו של הרב פנחס אפשטיין, ראב"ד העדה החרדית (ראו לדוגמה: פנים אל פנים, ו' באלול תשכ"ד (14 באוגוסט 1964)), ואפשר ששם נאמרו הדברים. על התנגדות הרב אפשטיין ובית דינו להתיר ההזרעה ראו להלן בחלק השני, 'כרוז התגובה של הרבי מסאטמר'. עוד על הביקור בארץ ראו בחלק השני, בהערה בסוף הפרק ר' משה חיים אפרים בלור'. הרב משה דוד טנדלר, חתנו של הרב, סיפר במקום אחר את הדברים באופן מעט שונה. לדבריו, בפגישה הבהירו חברי "נטורי קרתא" שהרבי אסר עליהם לקבל את פני הרב בשדה התעופה, זאת מכיוון שהוא התמנה לנשיא אגודת ישראל, ויש למעט בכבודה (ספר, Responsa of Rav Moshe Feinstein: Translation and Commentary, 1996, עמ' 18, באנגלית).

26. ראו בספרו של הרב גורדין, הרב משה פיינשטיין, עמ' 62. הרב פיני דונר, שחקר את פרשת המאבק נגד הרב פיינשטיין, הציג מסורת נוספת לפגישה, מפי נוכחים בה, לפיה מטרתו של הרבי מסאטמר הייתה לחזק את צביונה העצמאי של הקהילה בראשותו ולבדל אותה מיהדות ארה"ב; העניין הציני לא עלה כסיבה למתקפות (The Campaign to Discredit Rabbi Moshe Feinstein [המאבק לערעור מעמדו של הרב משה פיינשטיין], באתר יוטיוב, כ"ח בתמוז תשע"ט (31 ביולי 2019)). לפי תיאור זה, בניגוד לתיאור של מקורבי הרב, מטרתו של הרבי דווקא הושגה. ביקורת נגד הטענה שבמאבק זה היו "חשובים פוליטיים" הושמעה גם מכיוון קנאי העדה החרדית, אם כי הם טעו במספר פרטים עובדתיים ('אנחנו המעט נגד כל הארגאניזאציעס', גיליון העדה 1290, ל' אדר א' תשס"ה, עמ' י').

איסט-סייד, וביתו של הרבי מסאטמר ברחוב Bedford 500, בויליאמסבורג שבצפון ברוקלין. כ-20 דקות נסיעה הפרידו בין שניהם. חרף זאת, ככל הידוע, הרבי לא פגש את הרב טרם פתח במאבק נגדו. כמו כן, לא ידוע על שיחה טלפונית ביניהם קודם למאבק, חילופי מכתבים או שיחה אקראית. במפגשים שנערכו לאחר פרוץ המאבק – בין תלמידי הרב והרבי בביתו, ובין תלמידי הרבי והרב בביתו – נעסוק בחלק השני ('מגעי משא ומתן בין הרבי מסאטמר והרב פיינשטיין').

ג - השתתפות רבנים נוספים במאבק נגד הרב פיינשטיין

כפי שאמרנו, מובילי המאבק נגד הרב פיינשטיין התנגדו לא רק להיתר ההזרעה מתורם נוכרי, אלא בכלל להתחזקות מעמדו כפוסק מקובל ו"גדול הדור". סוגיית היתר ההזרעה הייתה שנויה במחלוקת אמיתית, וגם נגעה לעניינים שבקדושה וליוחסי ישראל. ההתנגדות להיתרו של הרב פיינשטיין בסוגיית ההזרעה סייעה לגיבוש רושם ציבורי הולך וגובר של התנגדות רחבה למעמדו ועצמאותו של הרב. בהתאם לכך, החל מקיץ תשכ"ד, הרבי מסאטמר וחוגו אומנם הובילו את חזית המאבק נגד היתר ההזרעה, אולם הרב אמסל דאג לשתף בו רבנים ואדמו"רים נוספים. חלקם העריכו את הרב פיינשטיין כפוסק גדול ומובהק, אולם הם התנגדו בחריפות להיתר זה מסיבה עניינית, ופרסמו את דעתם בהלכה כפי שראוי ואף מתחייב. רק בשלב הבא, עם ביסוס התנגדות רחבה להיתר ההזרעה, התבהרה ההתנגדות העקרונית להישענות ההולכת וגוברת על ההכרעות שבאגרות משה.

חמישה רבנים בגיליון אחד

מיד אחרי מכתבו של הרבי מסאטמר בגיליון המאור (קמו, למעלה), הדפיס הרב אמסל מאמר נוסף מאת הרב חיים צימרמן (תרע"ד-תשנ"ה), מגדולי התורה וראשי הישיבות בארצות הברית. פרסום מאמרו של רב שלא מזהה עם ציבור מסוים מעניק רושם של ויכוח ענייני.

הרב צימרמן אומנם כיבד את "הגאון ר"מ פיינשטיין שליט"א", אבל ביטל כעפרא דארעא את ההיתר, וכתב ש"כל מתחיל בתורה" יודע כדבר פשוט שדברי הרב פיינשטיין בטלים: "אם זה מותר, הרי אפשר לעקור את כל התורה כולה בענין עריות, ולבלבל טהרת כל המשפחות... עד שיתבטל ענין יוחסין בישראל ח"ו... ודבר זה פשוט וברור לכל מתחיל בתורה, מבלי מקום להרהר אחרת, ואין כל ספק שאילו היה דבר זה... בזמן רבותינו האחרונים ז"ל, בודאי לא היו מתירין כזה". את הרבי מסאטמר ציטט הרב צימרמן בכבוד רב (עמ' 5-6).

רוב הגיליון הבא של המאור (קמו [טז, א], תשרי-חשוון תשכ"ה) אף הוא הוקדש למאבק: חמישה רבנים כתבו בו נגד פסיקת הרב פיינשטיין. הרב שלמה הלברשטאם

הרבי מבאבוב (תרס"ח-תש"ס), פרסם "קונטרס להצלת קדושת ויחוס ישראל" (הכותרת הובלטה בגופן גדול וחריג). הוא התייחס לרב פיינשטיין כ"הגאון האדיר הר"מ פיינשטיין שליט"א", אולם על ההיתר כתב דברים קשים כגידים דוגמת "הפקרות", "נבלה", "מחשבת פסול", "תועבה", "הפְּרָעָנוּת המרה", "חורבן כליל של טהרת ויחוס המשפחה הישראלית", ועוד כיוצא בזה. לאור "החורבן הנורא הבא על ראשינו", הציע הרבי מבאבוב "להכריז חרם איום על כל אשה אשר תפשע מהיום והלאה בפשע הזה, ועל כל ולד הנולד מהזרעה זו – שלא יהיה לו חלק ונחלה בקהל ישראל", דהיינו, כפי הנראה, שהתינוק יחשב כממזר.²⁷ בשולי מאמרו כתב שמשום ש"מתקבל הרושם שיש בזה חילוקי דעות בין מחמירים למקילים", לכן הציע לרבנים לעיין היטב אם להישמע להצעתו (עמ' 5-9).

באותו עמוד בו נכתב שיש להצר על הרושם שיש כאן מחלוקת, פורסמו דברי הרב יוסף אליהו הנקין (תרמ"א-תשל"ג), שכתב כי "אריות חולקים ונלחמים בענין זה", אולם דעתו תקיפה: "עיקר הדבר הוא חתירה בחיי המשפחה ונגד התורה והמוסר, ועלול להביא שערוריה והפקרות בענייני אישות... בטלה השמירה ובטל איסור היחוד" (עמ' 9-10). הרב הנקין הוא מגדולי הפוסקים, ידידו הקרוב ושכנו של הרב פיינשטיין, והצטרפותו לגיליון העניקה תנופה גדולה לטענות נגד האחרון.²⁸ כותב נוסף בגיליון היה הרב מרדכי סוויצקי (תרע"א-תשנ"א), מרבני בוסטון, מחבר "ביכורי מרדכי" ועוד, מלמדני ליטא ובעל עמדות אנטי ציוניות, אשר במכתב קצר הבטיח לפרסם בהקדם מאמר רחב נגד ההיתר, וכך עשה בגיליון הבא (נעסוק בו להלן, 'שלושה רבנים בגיליון שני').

הרב מאיר אמסל, עורך הגיליון, פרסם מאמר ארוך ופולמוסי (עמ' 11-18). לאחר ששב בקצרה על הוויכוח ממאמרו שנתיים קודם, על הפופולריות הגואה של אגרות משה ("כי הספרים עומדים בכל בית מדרש ונמצאים בכל מקום... המחבר מדפיס כמה אלפי טופסים ומפיצים בכל קצות הארץ, הרי בנקל יבואו ללמוד ממנו חבורות חבורות ביחד... שהגר"מ שליט"א כותב תשובותיו... דוקא לבעלי בתים ואנשים פשוטים השואלים אותו"), טען במאמר ארוך לפריכת כל

27. והוסיף כי "ומובטחני בצדקותו ובתמימותו של הגאון ר' משה פיינשטיין שליט"א, שאף שלפי דעתו מצד ההלכה נראה לו בזה להקל, אבל בנוגע להצלת קדושת ישראל ויחוס משפחה, גם הוא יודה לדברינו, ולא יחפץ להיות גורם לקלקלה גדולה זו".

28. מכתבו של הרב הנקין נדפס כעבור שנים בתשובות איברא ב, סי' עג, עמ' ק-קא. לימים כתב בנו של הרב אמסל כי "כשהיה הסערה אודות פסק הלכה מאחד מגאוני הדור, חיזק [הרב הנקין את] הגרמ"א [=הרב אמסל] בכל אופן, וכן הוסיף לשלוח מאמרים להדפסה וכו'. אמר אז, שהגיד להגאון הפוסק [=הרב פיינשטיין] שלא כל מה שחושבים מדברים, ולא כל מה שמדברים כותבים, ולא כל מה שכותבים מדפיסים" (המאור תשז [ס, ד], ניסן-אייר תשס"ז, עמ' יב). אגב, בתשובה מכסלו תשל"ה לעניין איסור הו"ל שנדון בידי הרב פיינשטיין, ציין הרב יהודה הרצל הנקין ש"הגמור" [=הגאון מורי זקני, הרב יוסף אליהו הנקין] רשם סימן שאלה בספר שו"ת אגרות משה שלו בצד אותו סעיף" (בני בנים א, ירושלים תשפ"ג, סי' לב, עמ' קטז).

המקורות והטיעונים להיתר. בתוך דבריו הסביר שלא רק סוגיית ההזרעה עומדת לדיון, אלא כל "תשובותיו להיתרא" של הרב פיינשטיין בשו"ת אגרות משה:

והנה לא אמנע טוב מבעליו, מכבוד ידידי הגאון מהר"מ שליט"א [=הרב פיינשטיין], לאמר בכל גלוי לב, שעל הוראותיו לאיסורא בודאי יש לסמוך עליהן, כי מכיון שאסר הרי ברור שאין עוד מקום בזה להתיר, אבל לתשובותיו להיתרא, יש להתייחס אליהן בכל הזהירות, כי כחא דהיתרא של הגאון הזה שליט"א, עולה פי כמה על כל המקילים שהיו בישראל, וגם זה הוא כתוצאה ממדותיו המצוינות בחסד ובצדקה וברחמים על הבריות, ורוצה שלא להחמיר עליהן במקום שמוצא איזה סמך שהוא להקל. והנה בנוגע היתרו המפליא הזה... מצטער אני לקבוע, שאחרי עֲבוֹר בעיון על יסודות היתרו, מתברר שהנם בתכלית הרפיון, ובודאי שאין כדאי לחלוק בְּעֵטִים על כל גדולי ההוראה שאסרו.

להלן נראה שכדי להוכיח את טענתו, טרח הרב אמסל לעבור על ארבעת חלקי אגרות משה, וללקט מתוכם עשרות תשובות של קולות לדעתו (רשימת ההיתרים החריגים של הרב פיינשטיין להלן). הוא הקפיד לשמור על סגנון מכבד, כינה את הרב פיינשטיין בעקביות "ידידי", כינוי שמלמד על שוויון ביניהם, קרבה והיכרות אישית, ואף הוסיף שכל כוונתו היא לסייע ל"ידידו". אולם בפועל דבריו תוקפניים. הוא ביטל את האפשרות לראות ברב פיינשטיין פוסק חשוב, שהרי כתב שכל הקולות באגרות משה חשודות וככלל אין לסמוך עליהן, ואף פרסם בגיליון בעריכתו דברים קשים נגד הרב. השימוש בלשון ידידותית הציג בפני הקוראים רושם מגוהץ של ענייניות ורצינות. פרסום חמישי נגד ההיתר בירחון היה מאת הרב עזרין הנזכר (19-20). הוא המשיך ופרסם גם בגיליון הבא, שם כתב בין השאר: "שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך", הלא רבותינו הקדושים שכל חייהם היו בקדושה עצומה עד מסירת נפשם, ולא התירו דבר זה, שהוא דבר מאוס ועושים מעשה זמרי ומבקשים שכר כפנחס. והרבנים ההם שהקב"ה חננם בבינה והשכל, שהוא דבר זנות ומביא לידי ממזרות, ואם מְחַשִּׁים על זה ואינם מבערים על ידי חרמות ואיסורין, שהלא ידם תקיפה – עתידין ליתן הדין רחמנא ליצלן" (המאור קמח [טז, ב], כסלו תשכ"ה, עמ' 11).

שלושה רבנים בגיליון שני

במאבק מעין זה חשוב לשמור על מומנטום לצד תחושת דחיפות וחירום. בגיליון הבא המשיך ופרסם הרב אמסל בהמאור שלושה מאמרים נוספים (קמח [טז, ב], כסלו תשכ"ה). יש לציין כי לאחר זמן כתב הרב אמסל, שקודם לפרסום המאמרים הוא פתח בקריאה לשלום שלא נענתה. לדבריו, שלח מכתבים דיסקרטיים לרב פיינשטיין,

והציע לו, לטובתו, לפרסם בפומבי שיבחן מחדש את ההיתר "עם גדולי הרבנים... כי בהדפסת מכתב כזה יהיה לנו תירוץ מספיק לא להדפיס עוד שום דבר בענין זה, אבל לא קבלנו שום תשובה" (שם קנ [טז, ד], אדר א' תשכ"ה, עמ' 15). כך לדבריו, לא נותרה לו ברירה מלבד הסלמת המאבק.

בפתח הירחון נדפס מאמרו של הרב מרדכי סוויצקי (הנזכר לעיל). הוא לא הזכיר את שמו של הרב משה פיינשטיין או את ספרו אגרות משה, אלא רק "שרב אחד יצא להקל, דאם ידוע של איזה אדם הוא... ובזה נעלם ממנו הלכה מפורשת ברמב"ם", "הרב הנ"ל", "הרב המתיר", וחתם: "וזו פירצה מדאורייתא שאין כמוה בקדושת עם ישראל" (שם קמח, עמ' 3-5).²⁹

29. בגיליון הבא נוסף קטע שהושמט בדפוס ממאמרו של הרב סוויצקי (קמט [טז, ג], טבת-שבט תשכ"ה, עמ' 24). במכתב נוסף אל הרב אמסל, הדגיש הרב סוויצקי כי הרב פיינשטיין "טעה בדבר משנה ממש" (שו"ת המאור א, עמ' תקסז).

לתשובה מוקדמת מהרב פיינשטיין אל הרב סוויצקי ראו אגרות משה ד, או"ח ב, יט (על פי הרב יצחק רונס, 'הערכתו של האגרות משה למכותביו' – בחינת הפתיחות לתשובותיו, ירחון האוצר לא, אב תשע"א, עמ' רצט, נקט הרב פיינשטיין בכינוי כבוד לא-שגרתו לרב סוויצקי, אומנם, על יחסו של הרב פיינשטיין לתוארי כבוד ראו בחלק השני, בהערה בתחילת הפרק 'מכתב ביטול ההיתר של הרב פיינשטיין'). כמו כן, בשנת תשכ"ב הצטרף הרב פיינשטיין לרבנים נוספים בתצהיר לחיזוק מעמדו הרבני של הרב סוויצקי (אש התורה ב, עמ' סו). חודש קודם לפרסום בהמאור וכחודשיים אחריו, פרסם הרב שמחה אלברג שני מאמרי תשבחות לרב סוויצקי בגיליון הפרדס של אגודת הרבנים שהרב פיינשטיין היה מראשיה (הפרדס [לט, ב], חשוון תשכ"ה, עמ' 2-3; שם [לט, ו], אדר א' תשכ"ה, עמ' 4-5).

שש שנים לאחר האירועים, בשנת 1971, נחשד הרב סוויצקי בהעלמת מס אשר הייתה עלולה להוביל למאסרו. על פי דברי הרב פיני דונר (שם), המוסר את הדברים מפי הרב מרדכי טנדלר, נכדו וממשו של הרב פיינשטיין, הרב סוויצקי הגיע אל ביתו של הרב וביקש מכתב המלצה לשופט, כדי שעונושו יומתק. הרב כתב ללא שהיות או תנאים את המכתב. עם זאת הרב סוויצקי מהבית הגיעה הרבנית, שימא פיינשטיין, שהתפלאה על נוכחותו במקום. אולם הרב השיב לה: "יהודי זקוק לעזרה, כמובן שאכתוב לו".

השוו לתיאור זה את דברי הרב שבת רפפורט והרב מרדכי טנדלר: "אחד הרבנים שהשתתפו בהתקפות עליו נתפס על ידי השלטונות בתרמית מס והיה עלול להיות נידון לתקופת מאסר ממושכת. הוא הגיע לביתו של רבנו, ללא הבעת חרטה על מעשיו, לבקש ממנו מכתב אל השופט בפניה לרחם עליו ולהקל בדינו. רבנו כתב את המכתב המבוקש בסגנון נלהב, כאילו מדובר בידיד קרוב ונערץ. הרבנית ובני המשפחה השתוממו והביעו את פליאתם איך הוא מסייע בידי אדם שרדף אותו כך. רבנו לא הבין את התמיהה משום שלדעתו אי אפשר היה לסרב לאדם הזקוק לעזרה" (אגרות משה ח, מאן מלכי רבנו, עמ' 26; תיעוד נוסף של האירוע נדפס אצל הרב משה דוד טנדלר, חתנו של הרב פיינשטיין, Responsa of Rav Moshe Feinstein, עמ' 19, באנגלית). וכן בעניין דומה, העשוי להיות מקרה אחר, בדרכי משה ב, עמ' שפט.

כדי להבהיר את משקל המכתב יש לציין שעל פי המסופר, הרב פיינשטיין לא היה כותב מכתבי המלצה ללא בקרה. הוא סירב להפצרותיו של אב שבנו סחר בסמים ונכלא לכתוב מכתב המלצה עבור בנו, והוסיף "בנך עושה אנשים חולים ומזיק להם", ומעשיו הם נגד חוקי המדינה ואינם הפקר, "תן לו לשבת בבית האסורים" (רשומי אהרן א, פילדלפיה תשע"א, עמ' כב). על פי עדות נוספת, במקרה דומה סירב לחתום על מכתב שהזכיר בפירוש שאדם נכשל בעבירה זו (מסורת משה ה, עמ' תקכא; והשוו שם עמ' רלא-רלב; שם ב, עמ' תכט; שם ד, עמ' תכה). עם זאת, החילוק המוסרי והחברתי בין מכירת סמים להעלמת מיסים הוא ברור, ועל כן קשה ללמוד ממקרה למקרה.

הרב אברהם מאיר איזראל (תרע"ג-תשנ"ה), מרבני ברוקלין ולשעבר מרבני רומניה ואוסטריה, כתב כי כבר "הצעתי שאלתי לפני כמה מגדולי הרבנים, וכולם פה אחד ענו ואמרו שח"ו להתיר תועבה זו בישראל. הרב הגאון האדיר מוה"ר דוד שפרבר זצ"ל האב"ד בראשוי [מחבר אפרקסתא דעניא], צעק צעקה גדולה ומרה בתשובתו אלי... 'פלצות אחזתני...', ובסגנון הזה כתב לי הגאון האדיר מוה"ר יהונתן שטייף זצ"ל, ראבד"ק פעסט. והנה, כעת שהרעיש כבוד קדושת מרן הגאון"ק אבד"ק סאטמער שליט"א... נגד התועבה הנוראה, החוב מוטל" וכו' (עמ' 25).³⁰

הרב משה אהרן פולייב (תרמ"ח-תשכ"ז), מראשי ישיבת רבינו יצחק אלחנן המזוהה עם היהדות הדתית המודרנית, כתב כי "נהניתי הרבה מאוד ממאמרו של גאון דורנו הגאון הצדיק אב"ד סאטמער שליט"א" (שם). הייתה זו גרסה קצרה של מכתב חריף פי כמה שפורסם במלואו רק כעבור כשנתיים: "נהניתי הרבה מאוד ממאמרו של גאון דורנו... שהרב המתיר הִרְפָּה להוסיף קולא על קולא, ומחפש היתרים כמעט על כל דבר ודבר בחורין ובסדקין. הגאב"ד סאטמאר השיב לו כהלכה, והראה כמה טעותים טעה הרב המתיר ברצונו להתיר דבר שאסור מדאורייתא. והנני בזה להכיר ערכו ותועלתו הרבה של המאור" וכו' (שו"ת המאור א, עמ' תקפ).³¹

בסך הכל נדפסו בהמאור תריסר מכתבי התנגדות להיתר (ראו להלן בחלק השני, 'שלושה מכתבים מרבני ארץ ישראל').

ד - רשימת ההיתרים החריגים של הרב פיינשטיין

אבל כל אלה היו רק בבחינת המְתָאֵבֶן לעיקר העניין, שאין ספק שהוכן מראש ובמשך זמן בידי הרב אמסל, אולי בעזרתם של חברים נוספים – רשימה ארוכה ומפורטת של היתרים של הרב משה פיינשטיין בשו"ת אגרות משה, שלדעתו הרעו את פסיקת ההלכה ושמירתה בארה"ב.

פרסום הרשימה כמענה לרב אפרים גרינבלט

כיצד הצליח הרב אמסל לקשור בין סוגיית ההזרעה לכלל פסקיו של הרב פיינשטיין?

30. הרב איזראל עסק בסוגיית ההזרעה עוד בהיותו בווינה, בין השנים תש"ז-תש"ח (ראו שו"ת ויען אברהם, אה"ע סי' א-ה; סי' ה נדפס לראשונה בהמאור רו [כד, ז], אלול תשל"ב, עמ' 5. מכתבו התקיף של הרב איזראל נגד הרב פיינשטיין, שצוטט בפסקה למעלה, לא נדפס בשו"ת ויען אברהם). יצוין כי הרב פיינשטיין העניק הסכמה לספרו של הרב איזראל "ילקוט המאירי", ניו יורק תשל"ח.

31. בתיאור מאוחר יותר, המיוחס ל"ראש ישיבה המתחרט על חתימתו" (ראו פרק בשם זה להלן בחלק השני), בסקירת מתנגדי ההיתר, הוזכרו הרבי מסאטמאר, הרב הנקין והרב פולייב, המתואר כמי שעומד בראש מפרסמי ההתנגדות בהמאור, "ריש מתבתא גדול... שהוא מרביץ תורה יותר מארבעים שנה" (המאור קמט [טז, ג], טבת-שבט תשכ"ה, עמ' 23).

ובכן, באותו גיליון הדפיס הרב אמסל בהמאור "מכתב מחאה נגד הזלזול בכבוד הגאון רמ"פ שליט"א... עמוד ההוראה ופוסק הדור", מאת הרב אפרים גרינבלט (תרצ"ב-תשע"ד).

הרב גרינבלט היה מתלמידיו המובהקים של הרב פיינשטיין, לימים מחבר שו"ת רבבות אפרים ועוד. הוא מחה נגד דבריו של הרב אמסל בגיליון המאור הקודם, שצוטטו למעלה, על כוח הקולא הבלתי-מוצדק לכאורה של הרב פיינשטיין. "חושבני", כתב הרב גרינבלט במכתב קצר לרב אמסל, "שעליו לחזור בו מדברי הזלזול שכתב, ולהתנצל, ושלא לזלזל עוד בכבוד גדולים, כי זה מקטין את כבוד המאור", "ובכדי שלא תהיה שתיקה כהודאה אבקשו להדפיס המחאה הזו". הייתה זו המחאה היחידה על כבוד הרב פיינשטיין שנדפסה בהמאור כנגד שורת מאמרים שנקטו קו אחד.

הרב אמסל הקדיש למכתב המחאה מתחם זעיר בעמ' 20 של הגיליון (68 מילים סה"כ), וניצל את ההזדמנות לתגובת-עורך ארוכה ומפורטת (קמח [טז, ב], כסלו תשכ"ה, עמ' 20-24). אין ספק שהיה עליו להכין אותה ביסודיות, אולם היא לא נדפסה כמאמר העומד בפני עצמו אלא כהערה מטעם העורך, כפי שנהג פעמים רבות – להוסיף, לחלוק ולהסכים בהערות בשולי מאמרים. הוא פתח בניסוח מושחז, חד כתער, מקטין ומתנשא מעל הרב גרינבלט הצעיר, שהיה אז כבן 33, מול כל הקוראים:

הבן יקיר לי אפרים, הרב גרינבלאט נר"ו, מוטיקי תלמידי הגר"מ פיינשטיין, ומיחידי המתמידים בין הרבנים הצעירים, וראה בד' חלקי אגרות משה שהוא-הוא השואל הכי גדול שם, והנני עושה רצונו באהבה להדפיס מחאתו, ומה גם שאפשר שעל ידי זה יתעוררו כמה מחבריו הרבנים נ"י להמציא לו משרה יותר טובה, שהרי פרנסתו במעמפס היא לא קלה.

והנה "דברי הפלסתר" שלי הוא מה שכתבתי שיש להתייחס בזהירות להיתריו של הגאון המחבר שו"ת אגרות משה שליט"א... אולי לא נזהרתי לבחור סגנון דלא לישתמע לתרי אנפין.... שבוודאי לא עלתה על דעתי להקל ח"ו בכבודו של אדם גדול. אבל מה שכתבתי שיש להתייחס בזהירות לכחא דהיתרא של הגר"מ שליט"א, בזה לא טעיתי כלל, וכתבתי מה שאני מאמין שהוא באמת כן.

האם הרב גרינבלט ביקש סיוע כלכלי מהרב אמסל? הוא התאונן שמשכורתו רעועה והוא מחפש משרה רבנית חדשה? לא. מטרתו הייתה למחות על כבוד רבו. אבל הרב אמסל בחר לספר לאלפי הקוראים שמצבו הכספי של הרב גרינבלט רעוע, והוא זקוק לעזרה.

לגופו של עניין, הרב אמסל סיפר שבמשך שנים הוא עמל בארה"ב בהצלחה רבה,

"לתיקון היהדות ולריבוי הקדושה... ובפרט מצד הציונות, המשחית הכי גדול בדורנו במחשבת ישראל המסורה והנאמנה, והשולחת את חצי ארסה השנונים ביד משרתיה השונים, המכונים גם דתיים ורבנים... והנה פתאום הופיע בע"ה החלק הראשון של שו"ת אגרות משה עם היתריו המתמיהים – והרבה מיגיעתי עלה בתוהו".

נזכיר שבניגוד לדברים שכתב כעת על "היתריו המתמיהים" לכאורה של הרב פיינשטיין, כאשר פורסמו החלק הראשון, השני והשלישי של אגרות משה, הרב אמסל פרסם סקירות של שבח על הספרים, ובחר לשבח דווקא את כוח ההיתר של הרב פיינשטיין (ראו למעלה, 'הרב פיינשטיין, הרב אמסל, והמאור').

עוד הוסיף הרב אמסל שהרב פיינשטיין גרם לו להתרחק מאגודת ישראל. "ולא אגזים אם אומר שבתורת אגודת ישראל – כל גדולי אמריקא הנם כקליפת השום כנגדי. ברם הגאון הזה [=הרב פיינשטיין] שהנהו יו"ר מועצת גדולי התורה שלה, גרם לי הרבה צער בזה ולרחקני משם". כל זאת בסיבת שלושה היתרים שפרסם הרב פיינשטיין: [א] דגל ישראל בבתי כנסת, [ב] "בנקטים" – סעודה וגיוס כספים – בשיתוף עם קרנות ציוניות, [ג] "ועל כולם" פירות שביעית בהכשר לצד הרבנות הראשית, "ובפעם הראשונה ששמעתי... היתר זה... אחזני צמרמורת". "מובטחני שאגודאי נאמן לא היה מטפל בהוראות כאלה בשום אופן שבעולם". וכוונתו הייתה:

לבטא את תמהוני הרב על הקולות המתמיהות... שלדעתי קשה להכניס בגדר של כחא דהיתרא עדיף... [כי] רוב הקולות שבאגרות משה הנם גם בדברים שגדולי האחרונים ז"ל אסרו בהחלט, ונתפשט איסורם בבית ישראל... והפליאה תוגדל עוד כמה, כי ידוע הוא הגאון המחבר שליט"א, שיוצא בכל תוקף נגד המהרסים והמתבוללים... ובכל זאת, בכמה מפסקיו אין להרגיש את תוקף דעתו הזו, והם בניגוד גמור להשקפתו על המתבוללים.

חשוב היה לרב אמסל להדגיש שהרב פיינשטיין לא משתלב בתבניות המקובלות. מחד הוא תובע התרחקות מהתנועות הרפורמית והקונסרבטיבית, עניין המלמד על אופי בלתי מתפשר בענייני מסורת ישראל; מאידך, בסוגיות שבהלכה "אין להרגיש" את לוחמניותו ותקיפותו.

ואומנם יש כמה ספרים "שמחבריהם אינם רבנים מפורסמים" שהתירו היתרים מסוימים, אבל אין טעם לצאת נגדם מפני שאין קורא בספריהם. "לא כן רבו [של הרב גרינבלט, הרב משה פיינשטיין] שליט"א ששמו הטוב הולך לפניו כרב וגאון, והכל מתחשבים עם הוראותיו, והראיה שבכל ספריו ימצא שהרבה מהשואלים הנם רבנים, חסידים ואדמו"רים וכו'. על כן תוגדל הפליאה פי כמה, למה ולמי טרח הגאון המחבר

להורות ההיתרים התמוהים ההם... שכל בני תורה מעידים שגרמו למבוכה ולבלבול המוחין בחוגי החרדים, ורק משום שיצאו מפי אדם גדול".

ההיתרים החרגים של הרב פיינשטיין

מכאן והלאה מנה הרב אמסל רשימת כ-30 "עניינים מתמיהים ביותר" – היתריו החרגים של הרב פיינשטיין. עריכת הרשימה דרשה מעבר על ספרי אגרות משה ואיתור היתרים "בעייתיים". הרשימה מפורטת להלן ומציגה רושם של חריגה שיטתית ממסורת הפסיקה המקובלת בשורת נושאים חמורים – קדושת המשפחה, צניעות, שבת, כשרות, צביון התפילה, ברית מילה, חינוך ועוד.

תיאורו של הרב אמסל את פסקי הרב פיינשטיין הוא פעמים רבות שטחי, חד ממדי ומטעה. כדי להפיג רושם שגוי על דבריו של האגרות משה, הוספתי בתמצית רבה חלק מהעובדות ביחס לפסקים. אין צריך לומר שהרב פיינשטיין נימק תמיד את פסקיו והציג להם ראיות, אולם הרב אמסל, מלבד במאמרים על חלק מהסוגיות שנדפסו במקומות אחרים, לא הציג ברשימתו נימוקים. הוא הבליט את ההיבט החברתי של הקולא, וטען שהפסקים חורגים מהמקובל. לעתים כתב רק את כותרת הפסק, כעניין הראוי לשלילה מצד עצמו. מטרתו הייתה להציג "מסה קריטית" של היתרים. אם היה מפרט את המורכבות שבפסקי הרב פיינשטיין, היה נאלץ להקליש ממילא את הרושם החד-ממדי שמעוררת הרשימה. לבסוף, הרב אמסל הציג בעקביות את עמדתו של הרב פיינשטיין כיחידאית וחריגה, בעוד לעתים היא מוסכמת על פוסקים חשובים. ציון לדבריהם חורג ממסורת מאמר זה.

1. **הזרעה מלאכותית** – "נאסר מגדולי הדור הקודם ומגדולי דורנו המרעישים על זה".
2. **חגיגת בת מצווה** (או"ח א, קד; ד, לו) – "ידוע שמנהג אומות העולם הזה ערער את עמדתם... של הרבה רבנים צדיקים שנלחמו קשה עם המתבוללים". חשוב להבהיר שהרב פיינשטיין הסתייג מעצם קיום חגיגת בת מצווה וקרא לבטלה גם לבנים, אולם קבע שאין איסור הלכתי לקיימה. הרב אמסל לא עמד על כך.
3. **אימוץ ילדי נוכרים וגו' (יו"ד א, קסא)** – הרב אמסל הוסיף וציין לתשובת הרב יוסף אליהו הנקין שהתנגד. אולם בתשובתו הרב פיינשטיין לא הביע עמדה ביחס לעצם האימוץ, אלא הדריך כיצד יש לבצע את הגיור. הרב אמסל לא הבהיר זאת.
4. **שטיפת בשרי וחלבי בכיור אחד** (יו"ד א, מב; או"ח א, קד) – "ובזה ניטשטש להם הגבול שבין בשר לחלב". יוער כי לצד בירורו המפורט שאין איסור בזה, הדריך

- הרב פיינשטיין ש"מ הראוי היה להחמיר לכתחילה וכל שכן לבעלי נפש". הרב אמסל לא ציין זאת.³²
5. **צירוף מחללי שבת למניין ודברי קדושה** (או"ח א, כג) – "האם אין ההיתר הזה מחזק את ידי מחללי שבת ומחשיבים, ונותן להם עמדה חזקה בכל הקהילות?". בעוד הרב פיינשטיין הבהיר את היסודות ההלכתיים לשיטתו, הרב אמסל הדגיש את התוצאות של הפסק.
6. **הנחת דגל ישראל בבית כנסת** (או"ח א, מו) – "צא וראה החילול השם שבדבר". יצוין שהרב פיינשטיין הסתייג מהמניעים של מייסדי מנהג הנחת הדגלים, והתיר גם תליית דגלי ארצות הברית. הרב אמסל לא ציין זאת.
7. **גילוח בחול המועד** (או"ח א, קסג) – "ופוק חזי הנודע ביהודה שאחרי התייגעות וסודות כמוסין, רצה להתיר לפועל עני לגלח אחרים, והחתם סופר חלק עליו בכל תוקף". בשלהי התשובה הוסיף הרב פיינשטיין שאף שאין שום איסור בדבר, "מכל מקום איני נוהג להתיר אלא למי שיש לו צורך ביותר או מצטער ביותר". הרב אמסל לא הציג סייג זה.³³
8. **אתרוג מהיתר מכירה בשמיטה** (או"ח א, קפו) "והתמיכה הכללית ברבנות הראשית" – "החל מהגאון הקדוש רבי חיים עוזר זצ"ל ועוד כל גדולי מועצת גדולי התורה, יצאו חוצץ נגד כל דבר שיצא מהרבנות הראשית דנן, שאין בידה לפסוק שום דבר נגד המשטר שם. ובאמת ידוע שהנם שונאים גמורים לאגודת ישראל, ובפרט הרב [איסר יהודה] אונטרמאן של היום". בתשובתו לא הביע הרב פיינשטיין "תמיכה כללית" ברבנות הראשית אלא עסק בבירור המעמד ההלכתי של פירות היתר מכירה, והבהיר שלא ניתן לכפות על הפוסקים שהתירו את המכירה את דעתם של המחמירים, שאין מקום לטעון שההלכים בעקבות המתירים הם כעוברי עבירה, ו"שהעושה על פי הוראה אין לו שום חטא, אף אם ההלכה שלא כמותו, כל זמן שלא עמדו למנין בקבוץ כל חכמי הדור ונפסק שלא כמותם".³⁴

32. בסקירה החיובית ביותר על הכרך השני של אגרות משה, שפורסמה בהמאור בידי הרב אמסל שנים בודדות קודם לרשימת ההיתרים החריגים, צוינה רשימת נושאים שנדונו בכרך, בתוכם "הדחת כלים בסינק, חלב של מחלל שבת [להלן סע' 18]", ללא כל הסתייגות אלא דווקא בחיזוק של "כוחא דהיתרא" של הרב פיינשטיין, ככוח חיוני וחשוב ('ספר אגרות משה יורה דעה', המאור קד [יא, ח], תמוז תש"כ, עמ' 21).

33. על פי עדותו של הרב טוביה גולדשטיין, נשאל הרב פיינשטיין אם בחור שעתיד להיפגש עם בחורה לשידוכין יוכל להתגלח בחול המועד, ולאחר שהתיר מן הדין הוסיף: "וכי המדוברת, כשתראה שהבחור מתגלח בחול המועד, תרצה להמשיך להיפגש איתו?" (דרכי משה ב, עמ' ת).

34. על המחלוקת בעניין אתרוגי היתר מכירה עם הרבי מסאטמר, ראו למעלה 'מחלוקות נוספות בין הרב פיינשטיין לרבי מסאטמר'.

9. **מורה בבית ספר קונסרבטיבי** (י"ד א, קלט) – "היה איסור מפורש אצל גדולי הדור הקודם, הן מלמד, הן שו"ב ושליח ציבור וכו'". בתשובתו הדגיש הרב פיינשטיין שמורה המלמד תורה ומתפלל עם ילדי קונסרבטיבים עשוי לקרבם לתורה, אולם סייג שלא ישמש במקביל בישיבה אורתודוקסית, ושהתפילה תהיה ללא השמטות. הרב אמסל לא ציין סייגים אלה.³⁵
10. **הכרזת מספר העמוד בסידור בזמן התפילה** (או"ח א, כב) – "הוא מנהג ריפורמי ותיק שנתקבל אצל כמה מהמוסמכים המתחדשים". הרב פיינשטיין הבהיר שלא ניתן להפסיק בדיבור בעת ברכות קריאת שמע, ואם הקהילה תובעת מהרב זאת – עליו להתפלל יחיד בביתו. הרב אמסל לא ציין סייג זה.
11. **העמדת חופה בבית כנסת** (אה"ע א, צג) – "מי זה לא יזכור המלחמה הקשה של הרבנים בדור הקודם נגד מנהג מובהק זה של הריפורמים". הרב פיינשטיין לא קרא לערוך חופות בבית כנסת, אלא הבהיר שרב שכך נוהגים בעירו מחויב לערוך את החופה כדין, משום שאין בכך איסור, כך גם עשו הקדמונים והאיסור היה לשעתו. הרב אמסל לא הבהיר זאת.³⁶
12. **תפילה בבית כנסת שהבימה בו אינה במרכז** (או"ח ב, מב) – "נגד דבר זה נלחמו כל גדולי הדור הקודם נגד המתבוללים להוכיח איסור הדבר". הרב פיינשטיין פתח את התשובה על הבימה שלכתחילה "ודאי יש לעשות באמצע", ורק בדיעבד ניתן להתפלל במקום שלא עשו כהוגן. והוסיף, שאם יש שני בתי כנסת יש להעדיף הנעשה כראוי. הרב אמסל לא הבהיר זאת.
13. **אירועי מגביות משותפים עם רפורמים למען ארץ ישראל** (או"ח ד, ג) – "ובפרט שבסי' ס"א שם פסק שאסור להיות חבר ושותף בחברות של רשעים". הרב פיינשטיין לא קרא לערוך אירועים כאלה, אלא השיב לשאלה אם ניתן לכבד במסגרת אירוע כזה רב רפורמי וקונסרבטיבי בברכה ותפילה – שהדבר אסור. הרב אמסל הוציא את הדברים מהקשרם.
14. **כתיבת גט בידי מחלל שבת** (אה"ע ב, כ) – "יש להודות שהגר"מ שליט"א התייגע קשה למצא היתר לסופר מחלל שבת לכתוב גט". הרב פיינשטיין הדגיש בתשובה ארוכה שהיא רק "במקום עיגון" "בשעת הדחק כשאין סופר אחר",

35. על התנגדות חריפה של הרב אהרון קוטלר לפסק זה, כפי הנראה, ראו בספר ניצוצי צבי מאיר, עמ' קעט.

36. מעניין לציין שבסקירה חיובית ביותר על הכרך השלישי של אגרות משה, שפורסמה בהמאור בידי הרב אמסל שנים בודדות קודם לרשימת ההיתרים החריגים, צוינה רשימת נושאים שנדונו בכרך, בתוכם "אם אסור לילך לסדר קידושין בחופה שעושין בבית הכנסת". אולם שם לא העיר הרב אמסל דבר נגד האגרות משה אלא להיפך, הוסיף כי "כל תשובה ותשובה שבחיבור האדיר הזה, משמשת בנין גדול ומקיף בגאונות ועמקות" (ספר אגרות משה אבן העזר, המאור קכב [יג, ו], ניסן תשכ"ב, עמ' 23).

- והסופר שומר הרבה מצוות אלא שהוא מחלל שבת בשל רצונו להתפרנס. הרב אמסל לא ציין דבר מכל זה.
15. **אכילת כרוב ממפעלי מזון** (י"ד א, לה) – "על סמך שבאמריקא אין תולעים". הרב פיינשטיין הדגיש שאף שבארצות הברית "לא מצוי כלל" תולעים בכרוב, לכתחילה יש לבדוק את הכרוב. הרב אמסל לא ציין זאת.
16. **גובה המחיצה בבית הכנסת** – בעניין זה הציג הרב אמסל סתירה-לדעתו, בין פסק האוסר נוכחות גברים ותפילתם נוכח נשים שאינן צנועות (או"ח א, מג; אה"ע ב, יג), ובין היתר מחיצה בגובה 18 טפחים בבית כנסת (או"ח א, לט), שהרי "רובן באות [לבית הכנסת] מגולות בשר... וראשן הרי תמיד מגולה, והאנשים אינם צדיקים שלא להסתכל בנשים". אולם בתשובתו הדגיש הרב פיינשטיין שסוגיית המחיצה לחוד וסוגיית הצניעות לחוד; המחיצה מבדילה בין המינים, אבל אם נותרו בעיות צניעות – התפילה אסורה (וראו עוד להלן סע' 27).
17. **גבינת שמנת של גויים** (י"ד א, נ) – "היינו חלב עכו"ם ובישול עכו"ם". לצד הבהרה שיש טעמים להתיר ועל כן אין למחות באוכלים, הדרך הרב פיינשטיין "וטוב להחמיר". הרב אמסל לא ציין זאת.
18. **חלב של עכו"ם ושל יהודי מחלל שבת** (י"ד א, מו) – "זכור הרעש הגדול שהרעישו גדולי הרבנים על זה כשנתפרסמה תשובתו בכתב לפני כעשר שנים".³⁷ ביחס לחלב גויים סייג הרב פיינשטיין להתיר רק מחברות החוששות לערבב חלב טמא בשל חוקי המדינה, וביחס לחלב יהודי מחלל שבת סייג להתיר רק כאשר המוכר לא מתגורר סמוך לנוכרים, או שהוא בעל כלים רבים ולא נזקק לכלי נוכרים. הרב אמסל לא הזכיר סייגים אלה.
19. **בלנדד וויסקי של גויים** (י"ד א, סב) – "שחרדים נזהרים מלשתותו". הרב פיינשטיין ציין כי "חזינו שלא חששו כל הרבנים שבמדינה לאסור זה... וח"ו לומר שעשו איסור", ולמרות זאת, לאחר שהבהיר שמעיקר הדין המשקה כשר, הוסיף: "בעל נפש יש לו להחמיר" ונימק. הרב אמסל לא הזכיר נקודה זו.
20. **גילוי חלק משער אישה נשואה** (אה"ע א, נח) – "חולק על החת"ס ומתיר לנשים לגלות שערן ב' אצבעות כלפי מצחן". לאחר שהציע את מחלוקתו על דברי החת"ס סופר, הדגיש הרב פיינשטיין שלמרות זאת "מן הראוי שיחמירו הנשים לכסות כדסובר החת"ס, הואיל ויצא מפומיה דגאון גדול כמותו", ויש בכך מעלה של צניעות, ועם זאת "פשוט שאלו הרוצות להקל" יכולות. הרב אמסל הציג את

37. על הנסיבות המוקדמות של המחלוקת ראו למעלה 'הרב פיינשטיין, הרב אמסל, והמאור'. על התנגדותו של הרב אהרן קוטלר לפסק זה ראו אש התורה ב, עמ' רפז-רפח ('היה רבינו נזהר... גם מחלב שייצורו בפיקוח ממשלתי, בניגוד לדעת רבנים מסוימים שהתירו').

- דברי הרב פיינשטיין כשוללים לגמרי את החת"ס.
21. **פת שנאפתה בידי מחלל שבת** (יו"ד א, מה) – "אע"פ שבעצמו אסר סידורים שנדפסו בשבת [או"ח ב, יז] שיותר קיל מפת, ובפרט שבפת מערבין כל מיני איסור". הרב פיינשטיין הבהיר בפשטות שמדובר כשארין בעיות עירוב איסור במאפה, וביאר שאין על מאפה ישראל איסור פת גויים, שהרי האיסור הוא משום חתנות. עניין זה לא שייך כלל לסוגיית סידור שנדפס בחילול שבת.
22. **מאכל שלדברי היצרן נעשה מצמחים בלבד** (יו"ד א, נה) – "וממילא אין צורך בהשגחה כלל". הרב פיינשטיין לא ביטל את הצורך בהשגחה, אלא הבהיר שניתן להאמין ליצרן ביחס למקור הרכיבים המסוימים שנדונו בשאלה.³⁸
23. **שטיפה קלה לבשר ששהה שלושה ימים** (יו"ד א, נג) – "אין למחות בידם". הרב פיינשטיין לא כתב שאין מקום למחות על כך אלא ש"אין לאסור" בשר זה, והבהיר ש"ודאי אין רוח חכמים נוחה מזה" אלא שרבים בארצות הברית מקילים בחומרת גאונים זו.
24. **בית ספר מעורב "לקטנים ולקטנות"** (יו"ד א, קלז) – "הגם שגורם שגם לגדולים ולגדולות עושים כן". אולם הרב פיינשטיין הדגיש ש"אין רוח חכמים נוחה" ממוסד מעורב לילדים, ואם יש אפשרות לבית ספר נפרד חובה להקימו. הוא התיר בית ספר מעורב רק "בשעת הדחק", שאין אפשרות להקים בית ספר נפרד, ולולא המעורב "היו הילדות מתחנכות בבתי ספר של המדינה שהוא ללא אמונה וללא מעשים ח"ו". הרב אמסל לא ציין זאת.
25. **הפלגה בספינות "צים" בשבת** (או"ח א, צב)³⁹ – "הוא פלא רב לכל בן תורה". הרב פיינשטיין הבהיר שהיה ראוי שהרבנות הראשית תמנע מאוניות "צים" להפליג בשבתות, ולא התיר אלא לאנשים פרטיים ולא לקבוצות, ורק כאשר עולים לאוניה עד יום שלישי בשבוע, ועוד. הרב אמסל הציג רושם של היתר ללא כל סייג.
26. **תפילה מעורבת ותפילה ללא מחיצה** (או"ח א, מד) – "מתעורר הרושם שבשעת הדחק מותר להתפלל אף בלא מחיצה, רק שלא ישבו מעורבין". הרב פיינשטיין עסק בקהילה ש"אי אפשר לנו" לגרום לה להתפלל עם מחיצה, והבהיר שזו "עבירה" אלא שהיא "עבירה קלה", ביחס ל"עבירה חמורה" יותר שהקהילה

38. בתשובה נוספת על שומן צמחי במקסיקו אסר הרב פיינשטיין את אכילתו, אך שם לא הייתה עדות מבעל המפעל, ולא היו סיבות להאמין לו אם היה מעיד. תשובה זו נדפסה לראשונה בהמאור (קיד [יב, ח], תמוז תשכ"א, עמ' 34; ולאחר מכן באגרות משה יו"ד ה, מג). בהערה בהמאור, ארבע שנים קודם פרסום רשימה זו, "עימת" הרב אמסל בין תשובות הרב פיינשטיין והוסיף: "ברם יש להתיישב אם יש לחלק" ביניהן.

39. זו תשובה אל הרבי מלובביץ'. על עמדתו בנושא ראו אצל הרב ד"ר בועז הוטרר ואנוכי, פרשת גיורי וינה: התהוותה של מחלוקת, מכון הר ברכה תשפ"ד, עמ' 284-286.

- תתפלל מעורב גברים ונשים, ובמצב זה הבהיר שעלינו לשכנע אותם לעבור עבירה קלה יותר. הרב אמסל הציג דברים לא מבוססים.
27. **תפילה וקריאת שמע כנגד שיער אישה מגולה** (או"ח א, מג) – "והוא היתרו של בעל ערוך השולחן, אבל עיין מרן החפץ חיים ז"ל [במשנה ברורה] בסימן ע"ו דח"ו להתיר". בעניין זה הודה הרב אמסל שהסוגייה שנויה במחלוקת אחרונים.
28. **כלב נחיה לעיוור בבית הכנסת** (או"ח א, מה). הרב פיינשטיין הדגיש שהיתר זה הוא רק בבתי כנסת בחו"ל ושיש להתיר רק "להסומא שהכלב שמוליכו צריך להיות אצלו תמיד", ועוד הוסיף ש"טוב" שהעיוור ישב סמוך לפתח כדי שלא להסיח את דעתם של המתפללים.
29. **המציצה אינה עיכוב במצוות המילה** (יו"ד א, רכג) – "וכמה דיו שפכו גדולי הדור הקודם... להוכיח שהיא מעיקרי המצווה". הרב אמסל לא ציין שהסוגייה שנויה במחלוקת אחרונים.

מאפייני רשימת ההיתרים החריגים

עניין בולט ברוב-ככל ההתקפות נגד הפסקים הוא אי-הבחנה בין הלכה, למנהג או נורמה ראויה. בתשובות רבות הדגיש הרב פיינשטיין שכפוסק הלכה הוא משיב לשואל – המגיע ממגוון רחב של ציבורים – מה ההלכה המחייבת ומה שורת הדין, ועם זאת לא תמיד מדריך לפעול באופן מסוים. לעתים אין צורך לומר זאת, מפני שהוא מנהיג קהילה בה מעשה כזה לא שייך (בספרי שמועות ומעשים מהרב פיינשטיין, מובא פעמים רבות מפיו, שתשובותיו עומדות על עיקר הדין בהתאם לשואל, אבל בני תורה וכיוצא בזה מחמירים). לעתים הבהיר במפורש שהוא קורא לביטול הרעיון, או לפחות לצמצומו, אבל כאמור הוא מחויב להשיב את "דבר ה' זו הלכה" ללא שום שיקולי צד. בנוסף, פעמים שהביע עמדה מורכבת ומדורגת, הכוללת את שורת הדין ואת הנורמה הרצויה, ופעמים שהוסיף סייגים לפסק והדגיש שהדברים אמורים בשעת הדחק. בניגוד לכך, לאור מעמדו של הרב פיינשטיין וההנחה הרווחת שהוא פוסק הלכה מרכזי, ברוב השגותיו הדגיש הרב אמסל במפורש את ההיבט החברתי והקהילתי של הפסיקה המקילה ואת ההשלכות שלה להבנתו על הקהילה החרדית בארצות הברית, את העובדה שכך לא נהגו רבותיו, את הטענה שהיא גרמה ליהודים רבים לזלזל בשמירת המצוות, או גרמה לתלמידים צעירים להתפלא, וכיוצא בזה. הוא גם הוסיף בעקביות, שבמשך שנים הוא פעל לקדם נורמה מסוימת, ואילו פסק ההלכה של הרב פיינשטיין שם את מאמציו לאין. פעמים רבות הוא לא ציין את העמדה המורכבת של הרב פיינשטיין והותיר אותה חד ממדית.

הרב אמסל סיכם את הרשימה במילים הבאות: "כל החושד שיש כאן ח"ו איזה ענין של קנטור או פגיעה בכבוד... הרי זו טעות דמינכר, ועצם כוונת כל התשובות

שנדפסו, הוא רק להודיע ברבים שאין בני תורה מסכימים לכל פסקיו של הגאון בעל שו"ת אגרות משה, ובפרט לאלו שהפריז בהם על המדה ויצא בהם לחלוק על גדולי הדור הקודם". הוא הציע לרב פיינשטיין להיוועץ מעתה עם רבנים גדולים, ולא להכריע לבדו בנושאים הלכתיים חמורים: "ראינו שגדולי הדורות הקודמים בכל דבר הקשה והתמוה, היו מתייעצים עם עוד גדול או גם שנים, ואחר כך מוציאים הוראה לאמתה של תורה, והיה ממילא חיזוק התורה ויראת שמים בכל דבריהם".

ה - מעשי הקנאים נגד הרב פיינשטיין

לצד סקירת פרסומי המאבק, נרחיב קמעה על מעשים ושמועות מפי תלמידיו של הרב פיינשטיין על מה שהתחולל בימים ההם. מהימנותם של סיפורים ושמועות פחותה מזו של מסמכים שפורסמו בזמן אמת, ועם זאת ריבויים, גיוונם ואחידותם, מבהירים את התמונה הכללית.

הערה מקדימה: אין לי ספק שלא הצלחתי להגיע אל כל עובדות הפרשה. טיבם של אירועים מעוררי צער כאלה, שפרטים רבים לא מועלים על הכתב ביד המותקפים אלא מושכחים, נשכחים או עוברים מפה לאוזן, וכתבתם והדפסתם תלויה במזל. בנוסף, בשל הרגישות הרבה, הצער והרצון שלא להנכיח את האירועים הקשים, פעמים רבות נכתבים תיאורים בנושאים אלה ברמיזה ובלשון המשתמעת לכמה אנפין. חרף זאת, המקורות שלפניכם מציירים תמונה כללית ברורה. תקוותי שהבאים אחריי ישלימו את דבריי, יתקנו, יבארו, יוסיפו ויגרעו.

התרחקותו של הרב פיינשטיין מן המחלוקת

נקדים תחילה כי שמועות ומעשיות רבות בהקשרים מגוונים, מלמדות על אופיו הנוח בדרך כלל של הרב פיינשטיין, וככלל שאיפתו העקרונית להתרחק מן המחלוקת, להשלים עם מתנגדיו, ואף למחול על כבודו ולהעביר על מידותיו לפנים משורת הדין. תלמידו הרב חיים מינץ, המשגיח בישיבת סטטן איילנד תחתיו, ציין כי מהנהגתו היה ברור, "בכל ענייני ציבור, שדעתו היתה שאף אם המצב עכשיו לא טוב – אבל הרי המחלוקת היא גרועה יותר. וכן שמעתי מאחד מבני משפחתו ששמע זאת ממנו בפירוש, 'וואי שלעכט דער מצב איז, מחלוקת איז נאך ערגער' (כמה שהמצב לא טוב, המחלוקת גרועה הימנה)" (זקניך ויאמרו לך, לייקווד תשפ"ה, עמ' קה).⁴⁰

40. עוד אמר מפי הרב פיינשטיין: "אף כשהמחלוקת נחוצה לפעול באיזה ענין, עס קומט נישט צו שלום (אין זה מגיע למעלת השלום)" (זקניך ויאמרו לך, שם). בדומה סיפר הרב עוזר יונה קושנר כי "פעם הובאה פרשה מסובכת לפני מרן זצ"ל, ושמע שאחרים התחילו לעסוק בזה. מיד ביקש להימנע מלעסוק בזה. ואמר 'הקב"ה העניק לי מתנות רבות ואני מודה על זה, אבל את הדרך לנהל מחלוקת לא קיבלתי, ולכן כשהענין נוגע למחלוקת אני משתמט מיד'" (דרכי משה א, עמ' כח). ועוד נאמר בשמו כי "מעולם לא היתה לי קפידא על

ולדוגמה, סיפר מקורבו הרב טוביה גולדשטיין כי יום אחד ראה בבית הרב פיינשטיין "רב פלוני מה'איסט סייד' שיצא מביתו... שביזה את ר' משה ופסקיו והדפיס דברים נגדו". הרב גולדשטיין הגיב בשמחה גלויה שבאים כעת לבקש את מחילת הרב פיינשטיין.

אמר לו ר' משה: "האיש איבד את מקום כהונתו ובא כאן לבקש 'כתב המלצה' להתקבל לרב במקום אחר". "האם ביקש האיש מחילה לפני שקיבל כתב המלצה?", ניסה עוד מרן [=הרב גולדשטיין]. "לא". "אני רוצה לעשות מחאה לכבוד התורה!". ר' משה לקח אז ידיו של מרן ואמר לו: "רבי טוביה, חז"ל אמרו 'יש קונה עולמו בשעה אחת'. יכול להיות שזוהי השעה האחת שלי! נתתי לו כתב המלצה כיון שהוא יודע ספר, ונתתי לו אותו בלי להתחשב עם עברו" (איש הלכה, ברוקלין תשע"ה, עמ' 143-144).⁴¹

הרב מיכל בירנבוים, המשגיח בישיבת תפארת ירושלים בראשות הרב פיינשטיין, סיפר שרבו ראה חובה לעצמו לכבד במיוחד דווקא "רב מפורסם" ש"יצא כנגדו וזלזל כבודו, ואחר כך, זמן קצר אחר כך במקרה נזדמנו יחד במעון קיץ. גם אני הייתי שם, ונתבקש מרן זצ"ל שייבקר את המקוה בעיירה הסמוכה, וביקש אותי שאזמין את הרב הנ"ל שיסע אתו כדי לכבדו, ואמרו לו שהרב הנ"ל זלזל בכבודו, בכל זאת רצה בדוקא שהרב יסע אתו גם כן כדי לכבדו" (לתורה ולהוראה, ניו יורק תשמ"ט, עמ' ח; ובנוסח מעט שונה בדרכי משה א, ניו יורק תש"פ, עמ' רפח-רפט; ראו עוד שם עמ' 16).⁴² אפשר שפעמים

יהודי" (דרכי משה א, עמ' שעה). תלמידו הרב אהרן פלדר סיפר שכאשר לא היה מחויב, נשט הרב פיינשטיין אף מלחלוק על חבריו ראשי הישיבות (רשומי אהרן א, עמ' יט).

כך גם כתב הרב שמחה אלברג: "פיו של רבי משה נצור הרמטית באלפי מנעולים, שלא להוציא, ח"ו, מלת לשון-הרע. בשהותי במחיצתו ימים ושעות במהלך עשרות שנים, לא שמעתי ממנו שיאמר מלה רעה אחת על השני... לא מְדַבֵּר בעצמו וגם אינו רוצה לשמוע אחרים... רבי משה, כלום יש משהו שראוהו כועס?... רבי משה מסר את נפשו כדי למנוע חיכוכים ומריבות. המחלוקת הקטנה ביותר מבהילה אותו" (עיני העדה, ניו יורק תשנ"ו, עמ' רכה, רכז, רל). בדומה כתבו הרב מרדכי טנדלר והרב שבתי רפפורט על סבס: "הוא אמר שבטבעו הוא כעס, אבל התגבר על עצמו, וכמעט שמעולם לא כעס. הוא גם אמר שכפי ידיעתו מעולם לא הזיק לאדם ולא פגע בכבודו" (מאן מלכי רבנן, עמ' 29).

41. בנו של הרב גולדשטיין סיפר בנוסח דומה, על "אחד שנהג שלא כהוגן ועשה עצמו בר פלוגתא עם מרן זצ"ל בדרשות ובכתובים", אבל אחר כך ביקש מהרב פיינשטיין המלצה לשמש ברבנות, ו"מיד מילא מרן זצ"ל את בקשתו. אבי ז"ל היה אז בבית, עומד ומשתאה איך נותן מרן מכתב המלצה לחצוף כזה. כששטח את תמיהתו לפניו ענה לו מרן זצ"ל: 'מען דארף האבן זכותים איך האב דען זכותים, אז מען איז מעביר על מידותיו קען מען זוכה זיין' (אדם צריך זכויות, האם יש לי זכויות? כשאדם מעביר על מדותיו יכול לזכות)" (דרכי משה ב, עמ' תקמח-תקמט).

42. דוגמה נוספת היא שבעת אזכרה לרב אחד, הושיב הרב פיינשטיין במזרח בית מדרשו, אדם "בעל השפעה [אשר] הִרְבָּה לדבר סרה נגד רבינו" (דרכי משה ב, עמ' טז). וכן סח הרב ברוך סאקס: "וזכורני שפעם אחת בא

דרך זו הצליחה למעט במחלוקת ולעתים אף להביא שלום לעולם.⁴³ המקורות מלמדים שהרב פיינשטיין הדריך את תלמידיו להימנע ככל האפשר מלדוש במאבק נגדו. כך סיפר הרב ישראל טאפלן, מתלמידיו המובהקים של הרב ישראל זאב גוסטמן ומחבר ספרים:

מרן זצ"ל כתב כמה תשובות בשאלה אחת בעניני אישות, וחכם אחד חיבר קונטרס להשיג עליו, ולסתור פסקיו בזה. והנה אחר שהראה לי החכם אחד הנ"ל את קונטרסו, וביקש ממני לעיין בו, כתבתי קונטרס לבאר הענין וליישב דעת מרן זצ"ל בזה. הראיתי הדברים לפני הגריי"ז גוסטמאן ז"ל ואמר לי שאלך להראותו למרן זצ"ל, ולשאול ממנו אם אוכל להדפיסו.⁴⁴ והנה כשבאתי אליו אמר לי מרן זצ"ל שלא להדפיסו, כדי שלא יהא הדבר של פרסום, שהוא ענין שהצנעא יפה לו. שאלתי אותו, שהוא עצמו הרי הדפיס את התשובות בענין זה באגרות משה. השיב לי מרן זצ"ל, שמה שכתב בזה נמצא בין שאר התשובות, ואין זה בספר מיוחד, וממילא אין בזה כל כך פרסום (דרכי משה א, עמ' שסט).

כך התבטא גם תלמידו הרב ברוך סאקס בהספדו על רבו: "אני זוכר שהיה תקופה שהרבה העליבו אותו והעizio פנים כנגדו, משום איזה תשובה שכתב, והראש ישיבה ז"ל שתק, ולא רק ששתק אלא גם לא נתן רשות לתלמידיו וקרוביו שרצו להלחם כנגדם לכבוד רבם... והבליג ושתק על מה שלא נהגו בו כבוד" (ברוך שאמר מועדים, לייקווד תשע"ה, עמ' רלז). ועוד מסופר כי הרב פיינשטיין השיב לתלמיד קרוב שביקש ממנו להגיב על פרסום הספר מענה לאגרות, כי "התגובה הטובה ביותר להתקפות אישיות היא חוסר תגובה" (ספר Reb Moshe, ארטסקרול 1986, עמ' 233, באנגלית).

ועוד סיפר הרב אהרן פלדר, בדברים שיש להניח שמוסבים על המאור ומלחמתו בהיתר ההזרעה: "היה קובץ תורני אחד שהדפיסו פעם דברים חריפים מאד נגד פסק מרן זצ"ל. והנה לאחר שנה שהיו שולחים את הקובץ לביתו, העיזו לבקש ממנו"

אדם לבקש טובה מרבינו, ואותו האיש היה מאותם אלו שהתנגדו לרבינו וביזו אותו, והאיש היה מתבייש בזה שבא לבקש טובה מרבינו, וביקש מחילה ואמר שהוא מפחד שאולי הראש ישיבה יכעס עליו... והראש ישיבה אמר שח"ו לחשוך אותו שיקח נקמה, ואמר לו שמסתמא עשה לשם שמים" (ברוך שאמר מועדים, לייקווד תשע"ה, עמ' רכא-רמב). הרב אפרים גרינבלט סיפר כי "אחד כתב [אל הרב פיינשטיין] מכתב שדיבר נגדו, וקשה לו לאכול. אז טילפן לו ואמר: 'מעולם לא הקפדתי בחיי, ואל תדאג' (רבבות אפרים ה, הקדמה שלישית, עמ' כג; וכן אצל הרב חיים מינץ, זקניך ויאמרו לך, לייקווד תשפ"ה, עמ' צו).

43. הרב שכנא מנדל שיינר: "סיפר לי רב אחד שליט"א, שידוע על רב חשוב אחד מנוי יארק שפעם דרש וכתב נגד אחד מפסקי מרן זצ"ל, ואחר זמן נפגש עם מרן זצ"ל, והתחרט על דבריו, ועמד ודרש בבית מדרשו שמתחרט, והוסיף שמרן זצ"ל אינו רק פוסק הדור אלא גם צדיק הדור" (דרכי משה ב, עמ' שמו).
44. הרב גוסטמן התגורר בניו יורק עד השתקעותו בארץ ישראל בשנת תשל"א.

זצ"ל שישלח להם תשלום בעבור הקובץ! וסיפר לי מו"ר זצ"ל ששלח להם מכתב, ובו כתב שאינו חייב לשום תשלום, כי מעולם לא ביקש מהם שישלחו לו את הקובץ, אלא שהחליט לשלוח את הכסף שביקשו, כי שיטתו בחיים היא שלא תהיה נגדו שום תביעת ממון. וגם ביקש שלא ימשיכו לשלוח לו שוב את הקובץ" (רשומי אהרן א, פילדלפיה תשע"א, עמ' כא-כב).

יוצאת מן הכלל היא שותפותו המרכזית של הרב פיינשטיין, והביטויים החריפים מאוד בהם השתמש, במאבק החרדי נגד הרב שלמה גורן זצ"ל בשנת תשל"ג בפרשת האח והאחות. ואכמ"ל.⁴⁵

הטרדות טלפוניות, פרסום פשקווילים, איומי פצצה, שריפת אגרות משה ועוד
מחלוקות שמידרדרות לשפה משתלחת, מביאות "צדיקים" בעיני עצמם שמידותיהם פגומות אולם על פי דמיונם הם לוחמים את מלחמות ה' – להידרדר למעשים מגונים ואף אסורים.

קנאים החלו להתקשר לביתו וישיבתו של הרב פיינשטיין כדי להטריד, להתווכח ואף לאיים, חלקם באישון לילה. מצדו נקט הרב בדרך כלל באורך רוח. הרב צבי מאיר גינזברג, מאנשי אמונו הקרובים (ראו ניצוצי צבי מאיר, ניו יורק תשפ"ד, עמ' ריט), סיפר כי "חצוף אחד צלצל למרן זצ"ל באמצע הלילה כדי להפריע את שנתו ולקלל אותו בקללות נמרצות. מרן זצ"ל לא החזיר השפופרת למקומה, אלא השיבו בניחותא, 'פארוואס זאלט איר דאס זאגען (למה תדבר ככה)?' הלה שלא הכין תשובה לשאלה זאת נשתתק מיד" (דרכי משה ב, ניו יורק תש"פ, עמ' מא).⁴⁶

45. אציין לחלק מן המקורות: הפרדס [מז, ד], טבת תשל"ג; שם [מז, ה], שבט תשל"ג; השקדן א, ירושלים תשע"א, עמ' 203; דרכי משה ב, עמ' מה, רנז; מכתבים ואגרות קודש, תשס"ג, עמ' 672-673; הרב דוד פיינשטיין, 'נר ישראל', ירוון יד, תשס"ד, עמ' רצט; רשומי אהרן א, עמ' כח-כט (דרכי משה ב, עמ' רנט); משה שפיר קאמרת, עמ' ככג; הרב מרדכי גיפטר, מילי דאגרות ח, לייקווד תשפ"ד, עמ' תרח; ועוד (על יחסו הענייני של הרב גורן לרב פיינשטיין ראו לדוגמה תרומת הגורן י"ד ב, סי' יג, יז ועוד).

מנגד, הרב חיים מינץ סיפר שהרב פיינשטיין תקף חכם אחד באסיפת רבנים, "אף על פי שדבר זה היה כנגדו טבעו של מרן לגמרי לדבר נגד משהו". לאחר זמן שלח אליו החכם מכתב ובו ברכה לשנה טובה, והגיב הרב פיינשטיין "מתוך נחת רוח: 'ווייסט אויס אז האט ער מיר מוחל געווען' (כנראה שמחל לי)", דהיינו שהצטער מן המאורע ורווח לו כשראה שאין החכם מקפיד עליו. יש לשער שהכוונה היא לרב שלמה גורן (זקנין ויאמרו לך, לייקווד תשפ"ה, עמ' צז).

46. "בעת שהיתה הסערה על התשובה הידועה וטלפנו אנשים למרן זצ"ל למחות על דבריו, היה מרן זצ"ל משיב לטלפון ואומר, 'רייג'ס אייך נישט, רייג'ס אייך נישט, זיי געזונט' (אל תתרגז, אל תתרגז, תהיה בריא). וכשרצו בני בית לענות לטלפון באופן יותר תקיף – לא הרשה" (דרכי משה ב, עמ' מח). גם אל משרדי ישיבת תפארת ירושלים שהרב פיינשטיין עמד בראשה התקשרו מטרידנים: "מרן זצ"ל הרים והקשיב בשתיקה במשך שתי דקות. שאלתי אותו למה לא סגר מיד את הטלפון? ענה מרן זצ"ל, 'זיי רופען און ווילען אוסרעדין זייערע טענות, איז עס די כבוד הבריות זיי לאזען אוסרעדין' (הם מצלצלים כדי להשמיע את טענותיהם, אם כן כבוד

לעתים השיחות היו קשות במיוחד גם עבור הרב פיינשטיין עצמו. תלמידו הרב יעקב יששכר רונזברג סיפר כי "פעם אחת ישב מרן זצ"ל ודיבר בטלפון, ופניו חוורו לכמה דקות, ואחר כך שאל את בן שיחו אם גמר את דבריו, והלה ממשיך לדבר. כשסיים אמר לו מרן זצ"ל: 'ישר כחך, א גוטען [=יום טוב]'. הסובבים הבינו שהאיש ההוא אמר על מרן זצ"ל דברי חירוף וגידוף, ושאלו את מרן זצ"ל למה האזין לו לכל דבריו. ענה מרן זצ"ל: 'הרי אותו אדם רוצה לקיים מצות 'הוכיח תוכיח' לשם שמים, ואני צריך להיות 'אוהב את התוכחות', אולי אשמע לתקן'" (דרכי משה א, עמ' שפ).⁴⁷

לצד שיחות האימים וההטרדה, מכתבים חריפים נשלחו אל ביתו וכתבי פלסתר (פשוטו כמשמעו) נדפסו ונתלו נגדו בפרהסיא (לצער לא איתרתי את העתק המודעות הללו). אולם בתבונתו, חמלתו ופייסנותו גם יחד, קיים הרב פיינשטיין בעצמו "פעמים שאתה מתעלם" ונמנע מלקרוא אותם, לדבריו כדי שהמתקיפים לא יענשו בידי שמיים על שציערו אותו.⁴⁸

סופר כי בקיץ אחד התפללו הרב פיינשטיין ותלמידיו בבית כנסת של קהילה חסידית. לקראת סיום התפילה הגיע חסיד צעיר למקום, ובראותו את הרב פיינשטיין תקף אותו בצעקות על ששינה ממנהג המקום להתפלל מנחה לאחר שקיעת החמה, והמשיך לצעוק וללעוג לפסקיו. שני חסידים קשישים שנכחו במקום הזדעזעו

הבריות מחייב לשמוע אותם) (דרכי משה ב, עמ' מב). תיאור נוסף של ההטרדות הטלפוניות בכל שעות היממה, שכללו עלבונות רבים ומענה רך מצד הרב פיינשטיין, נדפס בספר *Reb Moshe*, עמ' 449, באנגלית.

47. במאמר רחב על כרוניקת האירועים (ראו להלן בחלק השני, 'סיכום הביניים של הרב אמסל והשהיית המאבק') התעלם הרב אמסל ממעשי הקנאים, וחלף זאת האשים שתלמידי הרב פיינשטיין עשו לו את אותם מעשים בדיוק שנעשו לרבם. לדבריו, "מי זה יבין לשנאתם הכבושה של התלמידים... מסופקנו אם כדאי להזכיר בכלל מנהגיהם... שנתגלו ללא תורה ומדות... ואת שם מי יוקירו במעשים נמוכים, כמו לקרא בטיילפון באשמורה השניה והשלישית, ולאיים בהכאות, ולחרף ולגדף בכל מיני בטייזים..." (המאמר קנ [טז, ד], אדר א' תשכ"ה, עמ' 16). עוד טען כי כדי להטרידו, תומכי הרב פיינשטיין הזמינו לביתו חבילות בהן "כל מיני ספרים פסולים, עיתונים, ריקורדים ושאר מיני צחוק" (שם עמ' 17).

48. "אחד נסע עם מרן זצ"ל, ורצה להראות לו איזה כתב פלסתר שנתפרסם נגדו, אך הוא סירב לראותו, באמרו שאם יראה אותו אולי תתעורר אצלו קצת קפידא 'וועט יענער ח"ו נענש ווערין' (ויענש ח"ו אותו אדם)" (דרכי משה א, עמ' רפח-רפט; וכן לתורה ולהוראה, ניו יורק תשמ"ט, עמ' ט). בדומה לכך סיפר הרב אהרן פלדר כי "פעם קיבל מו"ר זצ"ל גלויה בדואר, שהיו כתובים בה דברים חריפים ומביזים את כבוד מו"ר זצ"ל, וכשבקשתי להראות לו את הדברים שכתבו כנגדו, אמר לי: 'אין ברצוני לראות את הדברים, כי אם אקפיד עליהם יכול לקרות להם אסון חלילה'" (רשומי אהרן א, עמ' כט-ל).

בדומה כתב הרב מרדכי טנדלר: "וסיפרתי לרבינו על כך שהמשגיח של הישיבה [=הרב מיכל בירנבוים] טען שלא שייך סתם מחילה למה שאיש אחד ביזה לרבינו (בהשיגו על תשובת רבינו בדרך חוצפה). כיון שיש בזה ענין של ביזוי תלמיד חכם. והשיב רבינו שאינו יודע בעיקר איזה בזיון הוא. וטענתי: 'הלא כתב' וכו'. ואמר רבינו ש'אכן זו טענה עליו, ואולי המשגיח צודק שבעצם לא שייך על זה מחילה, אבל אני מצדי איני רצוני שהוא יענש... איך שיהיה, אני מצדי איני רוצה שהוא יענש. והוסיף רבינו, שמה שעשה אותו אדם זה בא קצת מצד גאווה וקצת משיגעון, ולא נראה שיהיה אפשר לשנותו, דכבר הוא התרגל בדרכיו, ה' ירחם עליו' (מסורת משה ד, ירושלים תשפ"א, עמ' תפא-תפב. ובדומה בספר *Reb Moshe*, עמ' 445, באנגלית).

מהיחס המחפיר לאחד מגדולי הדור, פנו בבכי אל צעירים שעמדו שם וביקשו מהם להכות על לחיו של הצעיר המבזה ולסלקו מהמקום הקדוש. הרב פיינשטיין, שהיה כבן 70, מיהר אל מוקד המהומה ואמר: "לא, לא, לא. הוא צודק. זה לא מקומי ואין לי זכות לשנות ממנהג המקום, אבל קיבלתי את רשות הגבאים לכך. אל תניחו עליו יד" (ספר Reb Moshe, עמ' 445-446, באנגלית).

משמשיו של הרב פיינשטיין, נכדו הרב מרדכי טנדלר וחתן נכדתו הרב שבת רפפורט, ציינו כי ה"התקפות" נגד הרב פיינשטיין כללו גם "איומי פצצות", דהיינו אזהרת-שוא שמטעני חבלה הוכמנו בבניין (אגרות משה ח, מאן מלכי רבנו, עמ' 26). במקום נוסף סיפר על כך הרב טנדלר: "פעם אחת טרדנים התקשרו לבית רבנו שיש שם פצצה, וזה קרה אחר שרבינו חייווה בו דעתו על עניין מסוים. ובני הבית של רבינו האמינו שיש מה לחוש, וצלצלו מהמשטרה להוציא את רבינו מביתו מחמת האיום של הפצצה, ואז הלך לביתו של דודי הגר"ד [=בנו הרב דוד פיינשטיין]. ואמר רבינו לי, שהנה אם נגזר עלי גלות יהיה מקויים בזה" (מסורת משה א, ירושלים תשע"ג, עמ' תקסט).⁴⁹ עוד כתבו משמשי הרב פיינשטיין שהבזיונות כללו גם את "שריפת ספריו" (אגרות משה ח, שם). בנוסח שונה נאמר, "שהניחו את ספרי ה'אגרות משה' במקום בזיון" – כלומר שהוציאו את ספריו מבתי המדרש ולא גנזו אותם (איש הלכה, עמ' 141).⁵⁰ אפשר ששני התיאורים נכונים.

הודעה על פטירתו והזמנת רכב לוויית לביתו

רב חשוב שנכח בניו יורק במהלך האירועים העיד בכתב על אירועים נוספים. כיוון שלא קיבלתי רשותו לפרסם את הדברים, וכעת כבר לא ניתן לקבל את רשותו, איני מציין את שמו.

זכורני שחסידי סטמר, הקנאים שְׁלֵהט שנאתם קודם למחשבותיהם, צלצלו אליו הביתה (כי היה נגיש לכל שואל, וגם אני הייתי פונה אליו ישירות), וקללו וזעפו ולכלכו אותו בכינויי גנאי הגרועים ביותר, עד שמפני ההטרדה היה נאלץ לנתק מספר

49. המחברות על פיהן נדפס מסורת משה א הן מכסלו תשל"ח – תשרי תשל"ט. הרב פיני דונר שחקר את הפרשה ציין אף הוא, על פי שיחות עם בני התקופה, שמציתים ניסו לשרוף את ישיבת תפארת ירושלים, ומהלכי אימים הפיצו אזהרות על פצצות שהוטמנו בה, מה שגרם לפינוי הבניין כולו. כמו כן, בריונים נכנסו לישיבה, היכו את התלמידים וביזו את ספרי הקודש (שם).

50. לפי המתואר בהמשך, כאשר תלמידי הרב פיינשטיין סיפרו לרבי מסאטמר על כך הוא הגיב: "זה מעשה נבלה! והאנשים שעשו דבר כזה אינם מציתים לי" (איש הלכה, עמ' 143). על פי עדות ר' הרץ פרנקל, חסידי הרבי נפגשו עם הרב כדי להבהיר את הסתייגותו של הרבי מהמתקפות (ראו להלן בחלק השני, 'מגעו משא ומתן בין הרבי מסאטמר והרב פיינשטיין').

טלפון, והיה נזק למאות אנשים (ביניהם רבנים) שהיו פונים אליו בשאלות בהלכה. ומאז והלאה היה בלתי אפשר להשיג אותו.

וגם זכורני כי מאן דהו, טיפש מנוול ורשע, הודיע לתחנת הרדיו באידיש WEVD (שהיה ברשות הרבים אז) שמודיעים בצער על פטירתו, נקבו שעה להלוויה ונהרו המון אנשים להלוויה שלא התקיימה. ואותם הרשעים הזמינו לביתו אחד-עשרה רכבי לוויית (לימוזינים שחורים, הנהוג להסיע את המלווים עד לבית הקברות)... גם בבואי ארצה, והמהומה לא שככה, כל יום ויום היו מודעות מחאה מרבנים זוטרים, או פחות מזוטרים, בעיתון "המודיע", שאין לסמוך על פסקים שלו. רבנים שלא הגיעו לקרסוליים שלו, חתמו על כרוזים נגדו.

עמידתו האיתנה של הרב פיינשטיין

המאבק נגד הרב פיינשטיין פגע בנפשו. בנו הרב דוד פיינשטיין אמר: "אבי אמר שלא היה אכפת לו אם היו מתווכחים נגד ראיותיו (באמצעות ויכוח תלמודי), אבל לתקוף אותו כפי שעשו היה בלתי נסלח. הוא הרגיש שהם לא היו 'ערליך' (ישרים)" (ספר Reb Moshe, עמ' 451, באנגלית).⁵¹ כבר ראינו למעלה שצאצאיו-משמשיו הרב שבתי רפפורט והרב מרדכי טנדלר כתבו שהמתקפה נגדו "גרמה לרבנו עגמת נפש מרובה". וכן ראינו שפעם אחת, בשעה שקנאי הטיח דברים בטלפון, פניו של הרב פיינשטיין "חווירו לכמה דקות". מקורבו הרב טוביה גולדשטיין סיפר שפעם אחת, "מאוחר יותר בלילה כשבא מרן [=הרב גולדשטיין] אל ר' משה, ראה שהיו דמעות בעיניו, באמרו: 'וואס ווילן זיי פון מיר האבן?' (מה הם רוצים ממני?). מרן ז"ל אמר, כמדומה, ששמע אז שהלכו אנשים בני בליעל והניחו את ספרי ה'אגרות משה' במקום בזיון, וזה שבר את לבו [של הרב פיינשטיין]" (איש הלכה, עמ' 140; ראו להלן בחלק השני, 'המפגש של תלמידי הרב פיינשטיין עם הרבי מסאטמר').

אולם לצד כאבו על ההידרדרות המוסרית של מתקיפיו, רצונו להשקיט את המריבה ושלא ייענשו מבזיו בגינו, הרב פיינשטיין עמד איתן מאחורי הכרעתו בסוגיית ההזרעה. תלמידו הרב יונה גוירץ, ששימש ברבנות בכמה קהילות, סיפר: "היתה לי קרבה מיוחדת אצל מרן זצ"ל מצד היותי תלמיד בן תלמיד". והוסיף כי ביום מן הימים, בהיותו בבית רבו בתקופת המאבק, אמר לו הרב פיינשטיין: "אתה חושב שאיני יודע מי אנכי? ראה את הספרים שלי!". והוסיף בידיש כי כדי להיות רב נדרשות ארבע תכונות: כתפיים רחבות, אהבת ישראל רבה, למדנות, ולמצוא

51. בעניין זה ציין הרב שמחה אלברג: "רבי משה זצ"ל, לא רק שלא מסוגל היה פיסית לבטא בפיו הקודש מלה שאינה אמת, אלא ששקר החרידו... ולא פעם היה אומר, כי שמיעת שקר ממשהו היא לו עונש משמים" ('מה' בנה רבי משה פיינשטיין זצ"ל באמריקה?', הפרדס [סט, ו], אדר א-ב תשנ"ה, עמ' 4; עיני העדה, עמ' רמו).

את הדרך להיטיב ליהודי כמה שניתן. ביחס לאחרון הוסיף: "אבל לעשות כן צריך מאד להתייגע בתורה, כי לומר שאסור יכול כל עם הארץ, אבל לומר שמותר – צריך לדעת ללמוד".

היתה לי אז עזזת, ושאלתי אותו האם הוא משתמט קצת מחמת הסערה? והאם אפשר להיות בטוח בצדקת דבריו? ענה לי: "הלכה כן ומורין כן, אבל כעת העולם אינו מוכן בשביל התורה שלי, אבל יבוא יום שיהיה קשה לאנשים וימצאו בספרי תורת היתר, און ג-ט וועט איר בענטשין (וה' יברך אותה)" (דרכי משה ב, עמ' קד-קה).

דהיינו, המתקפות משפיעות רק בטווח הקצר, אולם לעתיד לבוא התשובה על היתר ההזרעה תועיל לאנשים רבים. הרב צבי מאיר גינזברג הנזכר למעלה, מזכיר אגודת הרבנים שהרב פיינשטיין היה מראשיה, שאל פעם אחת את הרב פיינשטיין, אם אירע שהוצרך לחזור בו מפסק שכתב בתשובה, "וענה שמעולם לא חזר בו, והסיבה לכך הוא פשוט כיון שאף פעם לא פסק שום דבר עד שלמד כל הסוגיא עם כל הראשונים, על כן לא שייך שיחזור מפסק הלכה". עוד מסופר בשם הרב גינזברג ש"בעת שחלקו עליו בענין הז"מ [=הזרעה מלאכותית], אמר לו שאינו רואה בדור הזה שום אדם שיכול להכריע נגדו בהלכה זו" (נצוצי צבי מאיר, עמ' קעו; השו"ת משה שפיר קאמרת, עמ' נב-נד). בגיליון מיוחד שנדפס עם פטירתו של הרב פיינשטיין הובאו מפיו משפטים המלמדים על נקודת המבט הרחבה מתוכה התבונן על המאבק נגדו בסוגיית ההזרעה:

בהתייחסו לתשובה הלכתית שעוררה את זעמם של רבים, אמר לאחד מתלמידיו כי ההיסטוריה של ספרות השו"ת מלמדת שחיבורים שזכו להכרה היסטורית – עשו זאת רק לאחר שכותביהם הלכו לעולמם. כשחולף הזמן, הדורות הבאים בוחנים את הדברים הכתובים, תוך שיפוט קר-רוח מה נכון ומה אינו נכון. הוא לא חשש מכך שישנם חולקים על פסיקה זו או אחרת, שכן היה משוכנע בנכונותה של השקפתו (נתן שרמן, Rabbi Moshe Feinstein: זכר צדיק לברכה, Talmudical Academy 1986, עמ' 25, באנגלית).

גם הרב שלמה ריסקין, רבה של אפרת, סיפר מעשה דומה. לדבריו, ביום מן הימים ישב עם רבו הרב יוסף דוב סולובייצ'יק, בעת שהתקשרה אליו הרבנית שימא פיינשטיין אשר בכתה וביקשה ממנו לשכנע את הרב פיינשטיין לחזור בו מההיתר, שכן קנאים שורפים את ספריו ומצלצלים לביתו בכל שעות הלילה כשבפיהם קללות. אולם הרב סולובייצ'יק ידע שאין טעם להתקשר, שכן הכרעתו של הרב פיינשטיין הייתה חד

משמעית והוא לא יחזור בו מבירור הלכה.⁵² למחרת החליט הרב ריסקין, שהיה אז כבן 24, לגשת לביתו של הרב פיינשטיין ולשוחח עמו על הנושא. לדבריו:

הרב משה לקח את ידי בידו ואמר: "אני מאוד מכבד את הבקשה שלך, אבל אני לא יכול לחזור בי. כן, הם שורפים את הספרים שלי, אבל אפילו אם היו שורפים אותי – לא הייתי חוזר בי. זה עניין של פיקוח נפש!... אישה שאינה מסוגלת ללדת, מרגישה כמו מתה אם היא עקרה. אתה יודע לכמה בנות ישראל נתתי חיים על סמך הפסק שלי? והרי מבחינה הלכתית הזרעה מלאכותית אינה מעשה אישות בכלל! לא, אסור לי לחזור בי!" (מובא אצל הרב אליעזר מלמד, עמידה על ההיתר של הרב משה פיינשטיין, רביבים ח' בתמוז תשפ"ב).

בדומה העיד תלמידו הרב אפרים גרינבלט: "ובשנת תשי"ט הבאתי לו פסק בספר שפסק לא כמותו. אמר לי: 'תן לי זמן לחשוב', ועבר במחשבה על תשובתו ועיין בגמרא, ואמר לי: 'ההלכה היא כמו שפסקתי שנראה לי מהגמרא, אחרי שעמלתי ויגעתי בזה, וכך צריך לפסוק'. והעזתי פני ושאלתי: 'האם בשמים גם כן פסקו כך?', ענה לי ואמר: 'כל התשובות שאני עמל, פוסקים כך בשמים, אבל אל תפרסם מה שאמרתי'. וכעת 45 שנים שלא פרסמתי, אמרתי: 'הגיע הזמן לפרסם הדברים בכתב' (הסכמה לספרו של הרב אהרן שיין, מסורת התורה, לייקווד תשס"ט).⁵³

על ההימנעות מיישום ההיתר ראו להלן בחלק השני (מכתב ביטול ההיתר של הרב פיינשטיין).

עד כאן החלק הראשון של המאמר. החלק השני יפורסם אי"ה בגיליון בארות הבא. יידונו בו בהרחבה מגעי המשא ומתן בין הרב פיינשטיין וחסידיו הרבי מסאטמר, ובין הרבי מסאטמר ותלמידיו הרב פיינשטיין; שורת הפרסומים הפומביים משני הצדדים בחורף תשכ"ה; שקיעת המאבק והאדוות שנגרמו ממנו; והיחס המאוחר של הרב פיינשטיין להיתר ההזרעה. כן יידונו חיבורים ואישים נוספים שכתבו נגד הרב פיינשטיין בשנים הבאות.

52. על דעת הרב סולובייצ'יק בסוגיה כתב תלמידו הרב הרשל רייכמן: "בענין המחלוקת בין הגאון מו"ר הגרמ"פ והרבי מסאטמר בממזרות, דעת מו"ר הרב זצ"ל היתה ממש כמו הגרמ"פ זצ"ל... שמכל מקורות ההלכה נראה פשוט שממזרות באה רק על ידי מעשה ביאה" (מובא אצל הרב צבי רייזמן, רץ כצבי פוריות יוחסין אישות א, לוס אנג'לס תשע"ז, עמ' רפב). לדברי הרב צבי שכטר, תחילה נטיית הרב סולובייצ'יק הייתה לחומרה, אבל לבסוף הסכים לדעת הרב פיינשטיין שהוולד אינו ממזר (נפש הרב, ירושלים תשנ"ט, עמ' רנה).

53. השוו דבריו בראיון לעיתון המבשר התורני 8, י"א תשס"ט, עמ' ח.